

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref.

Ser.

53

Title: *Raghuvansa.*

7th pt of 9th + 10th Sarga

Later

53

:	Raghuvansa	:	Title
:	:	:	Author
:	Saptama Sarga	:	Editor
:	:	:	Year Vols.
:	(7 th part of 9 th & 10 th Sarga)	:	Publisher
:	:	:	Remarks
53	:	:	

ॐ अथ सत्यः सगर्वादिभिराहुः

रघुवंशी.

१

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ भजे महिनिपीये कंसुमुङ्गरसं पयोधरं ॥ मार्गति बालमालोक्य स्वांसं
तां वादिदं पती ॥ १ ॥ अथेति ॥ अथ विदर्भनाथो भोजः सहशो नापयन्नावरेण युक्तां तां अतएव सा
क्षात्प्रत्यक्षं हे ॥ साक्षात्प्रत्यक्षं तुल्ययोरित्यमरः ॥ स्कंदेन युक्ता देवसेनामिव देवसेनानामदे
वपुत्री स्कंदपत्नीतामिव स्त्रितां स्वसारं भगिनी आदाय गृहीत्वा पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव ॥ १ ॥

अथोपयन्ना सहशो न युक्तां स्कांदेन साक्षादिव देवसेनां ॥ स्वसारमादाय विदर्भराजः पुरप्र
वेशाभिमुखो बभूव ॥ १ ॥ सेनानिवेशान् पृथिवी नृतोपि जग्मुर्विभ्रातग्रहमंदभासः ॥
भोज्यां प्रतिव्यर्थमनोरथत्वाद् रूपेषु वेशेषु च साय्यस्थयाः ॥ २ ॥

सेनेति ॥ ॥ भोजस्य राजो
गोत्रापत्यं स्त्री भोज्या ॥ तामिंदमतीं प्रतिव्यर्थमनोरथत्वात् रूपेषु आकृतिषु वेषेषु नेपथ्ये
षु च साय्यस्थयाः वृथेति निर्देतः किंच विभ्राते प्रातर्पेग्रहाश्च द्वादय इव ते मंदभासः ॥ क्षी
णकांतयः पृथिवीक्षितः नृपाः अपि सेनानिवेशान् शिबिराणि जग्मुः ॥ २ ॥ श्रीराम ॥

राम

१

ननु कुक्ष्येष्टुभ्यं तां तत्राह ॥ ॥ सान्निध्येति ॥ ॥ तत्र स्वयंवरमात्रे शच्याः इंद्राण्याः सान्निधिरेव
सान्निध्यं तस्य योगात्सजावाधेतोः स्वयंवरस्य क्षोभकृतां विघ्नकारिणामभावः किल ॥ किलेति स्व
यंवरविघ्नतुकाः शच्याविनाशं तस्यागमसूचनार्थः ॥ तेन हेतुना काकुत्स्थमजमुद्दिश्य समस्त
सोपि सवैरोपि क्षितिपाललोकः शशमनाक्षुन्यत् ॥ ३ ॥ तावदिति ॥ ॥ यावन्नावच्च साकल्ये
सान्निध्ययोगात्किल तत्र शच्याः स्वयंवरक्षोभकृतामभावः ॥ काकुत्स्थमुद्दिश्य समस्त
रोपि शशमतेन क्षितिपाललोकः ॥ ३ ॥ तावत्प्रकीर्णाग्निनवोपचारमिद्रायुधयोति
ततोत्तरणाकं ॥ वरः सवध्वासहराजमार्गं प्राप ध्वजछायनिवारितो ह्ये ॥ ४ ॥

इत्यमरः ॥ तावत्प्रकीर्णाः साकल्येन प्रसारिताः अग्निनवाः उपचाराः पुष्पप्रकराद
दयोयस्य तंतथोक्तं इंद्रायुधानीव योतिता निप्रकाशितानि तोरणात्पेकाः चिह्नानिय
सतं ॥ ध्वजानो छाया ध्वजछायं ॥ छाया बाहुल्ये इति नृपुंसकत्वं ॥ तेन निवारितमुल्लंता
पोयस्य तं राजमार्गं सवरो बोधावध्वासहप्राप विद्वारो ॥ ४ ॥

रघुकेंटी

२

ततइति॥॥ततश्चामीकरजालवत्सुसौधेषुगिवाक्षयुक्तेषुसौधेषुतस्याजसालोकेनेत-
त्पराणामासक्रानांपुरसुंदरीणामित्येवक्ष्यमाणप्रकाराणित्यत्क्रान्त्यकायाणि केशव-
धनादीनियेषुतानिविचेष्टितानि॥नपुंसकेनावेक्र॥व्यापाराःबन्धुः॥५॥तान्येवा-
हपंचभिःश्लोके॥आलोकेति॥॥सहसात्रालोकमार्गंगवाक्षपयत्रजंत्याकयाचित्क-
ततस्तदालोकनतत्पराणांसौधेषुचामीकरजालवत्सु॥बन्धुरित्येपुरसुंदरी-
णांत्यक्रान्त्यकायाणिविचेष्टितानि॥५॥आलोकमार्गसहसात्रजंत्याकयासि-
उद्देशनवांतमात्यः॥बहुनसंज्ञावितएवतावत्करेणरुधोपिहिकेशपाशः॥६॥॥
मित्याउद्देशनवांतमात्यःउद्देशनेनबंधविशेषेणोक्तीष्यमात्यःकरेणरुधोपिगृही-
तोपिचकेशपाशःकेशकलापः॥केशःपक्षश्चहस्तश्चकलापार्थःकिंचात्परैत्य-
मरः॥तावदालोकप्राप्तिपर्यंतंबधुबंधन्योनार्थनसंज्ञावितःनचिंतितः॥६॥

राम

२

प्रसाधिकेति॥॥काचित्प्रसाधिकयात्रलंकत्रालंबितरंजनार्थधृतंद्रवरागमेवआर्ज-
लकृतकमेव॥अग्रंचासौपादश्चअग्रपादइतिसमानाधिकरणसमासः॥इस्ताग्रहस्तयो-
गुणगुणिनोर्भेदाभेदावितिवामानः॥तमाक्षिप्यआकृष्यउत्सृज्यलागतिःत्यक्तमद-
गमनासतीआगवाक्षात्गवाक्षपर्यंतंपदवीमलककांकोलाक्षारागचिक्तांततानच-
प्रसाधिकालंबितमग्रपादमाक्षिप्यकाचिद्रवरागमेव॥उत्सृज्यलागतिरागवाक्षा-
दलकृतकांकोपदवीततान॥७॥विलोचनंदक्षिणमंजनेनसंज्ञाव्यतदंचितवामनेत्रा-
तथैववातायनसन्निकर्षयौशलाकामपरावहंति॥८॥कार॥७॥॥विलोचनमिति-
अपरास्त्रीविलोचनंदक्षिणंअंजनेनसाभाव्यालंकृत्यतदंचितेतंजनेनवर्जितंवामनेत्रं
यस्याःसासती॥तथैवोत्सृज्यलागतिरेवशलाकामंजनकणिकोवहंतीवातायनसं-
निकर्षगवाक्षसमीपंयौ॥दक्षिणाग्रहणसंज्ञमाद्युत्क्रमकरणयोतनार्थः॥सम्य-
मधिमनुष्याअंजतेइतिश्रुतेः॥८॥॥

रघुवं. २१.

३

जालांतरेति॥ ॥ अस्यास्त्री जालांतरप्रेषितदृष्टिः गवाक्षमध्ये प्रेरितदृष्टिः सती प्रस्थानेन गमने
न भिन्ना दृष्टितो नीवी वसनग्रंथिनी नीपरिपणे ग्रंथो स्त्रीणां जघनवाससीति विष्णुः ॥ न बन्ध
धकिंतु नार्मि प्रविष्टा अनरणो नांक कणानां प्रभायस्य तेन ॥ प्रजेवना मेरा अनरणामभूदिति
भावः ॥ हस्तेन वा सो अवलंब्य गृहीत्वा तस्मै ॥ १० ॥ अर्धेति ॥ ॥ सत्वरमुत्थितायाः कस्या
जालांतरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थान भिन्नं तव बंधनीवी ॥ नार्मि प्रविष्टा अनरणप्रजेण
हस्तेन तस्त्वावलंब्य वासः ॥ ११ ॥ अर्धचित्ता सत्वरमुत्थितायाः पदे पदे दुर्न
मिते गलंति ॥ कस्याश्चिदासीदसना तदानीमंगुष्ठमृत्वा पितस्त्रशोषा ॥ १० ॥

श्चिदर्थं अचित्तामणिनिर्गुं फिता अर्धचित्ता दुर्नमिते संज्ञमाडतक्षिप्ते ॥ दुमिज्प्रक्षेपणे
इति धातोः कर्मणि क्रः ॥ पदे पदे प्रतिपदं ॥ वीष्मायां दिर्नविः ॥ गलंती गलदसना सती रश
नामेखला तदानीं गमनसमये अंगुष्ठमृत्वा पितंग भितं स्त्रमेव शोषो यस्याः सा आसीत् ॥ ११ ॥

सर्ग. ३

राम

३

तासामिति ॥ ॥ तदानीं सां प्रकृतहृत्वा नां तासां स्त्रीणां आसवगंधगर्भैर्विषां तैर्विलोचनानि
नेत्राणि गवन्नमरायेषु तैर्मुखैर्वा प्रांतराः छन्वावकाशाः गवाक्षाः सहस्रपत्रा अनरणाश्वास
न ॥ कमला ललता इव स्थिता इत्यर्थः ॥ ११ ॥ ता इति ॥ ॥ तानां पेरिघोरपत्यं राघवं अजा ॥ तस्याप
त्यमित्यणप्रत्ययः ॥ दृष्टिभिरापि बंत्योऽतितस्मया पश्यं पत्यो विषयांतराणि कार्यांतराणि ततोऽ
तासां मुखैरासवगंधगर्भैर्व्याप्रांतराः सां प्रकृतहृत्वा नां ॥ विलोलनेत्रं नमरैर्गवाक्षाः
सहस्रपत्रा अनरणाश्वासन ॥ ११ ॥ ताराघवं दृष्टिभिरापि बंत्यो नायो निजमुर्विषयांतराणि
तथा हि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ १२ ॥ अविषयान्न जग्मुर्न विवि
डुरित्यर्थः ॥ तथा हि आसां नारीणां शेषेन्द्रियवृत्तिः श्रोत्रादि इन्द्रिय व्यापारः सर्वात्मना स्वरूप
रूपकात्म्येन चक्षुः प्रविष्टे वा ॥ श्रोत्रादीनां द्रियाणि स्वातंत्र्येण ग्रहणाशक्तेश्चक्षुरेव प्रवि
ष्टको तु का तस्य मप्येन मुपलभते किमु अतथा स्तस्य विषयाधिगमः किं न स्यादिति भा
वः ॥ पृष्ठवत् कथाः श्रोत्रमुखाः कुमार इति वक्ष्यति ॥ ताः कथयति ॥ १२ ॥

रघुवं.टी.

४

स्त्वानेति॥ ॥ ज्योत्स्ना इमती परोक्षैः स्वयं वरं साधुममं स्तज्योत्स्ना॥ पत्येव नारायणमस्य
वरमेव साधुं हितममं स्तमेनेन तु परोक्षमेव किंचित् प्रार्थितं यत्तस्त्वाने पुत्रमेतत्॥ अस्या स्वयं
वराभावेऽसौ इडमती पद्ममस्यास्तीति पद्मालस्मीः॥ अशादित्वा दच प्रत्ययः॥ नारायणमिव
आत्मतुल्यं स्वानुरूपं कांतं कथं लभेत्तनलभेत्तैव॥ सदसद्विवेका सौकुमार्यादिति भावः॥ १३

स्त्वानेति ताभूतिभिः परोक्षैः स्वयं वरं साधुममं स्तज्योत्स्ना॥ पत्येव नारायणमस्य
सौलभ्येन कांतं कथं मात्मतुल्यं॥ १३॥ परस्परं स्तहणीयं न चेदिदं दं मयोजयि
ष्यन्॥ अस्मिन् द्ये रूपविधानयत्नः पत्युः प्रजानां वितथो न विष्यत्॥ १४॥ ॥

परस्परं स्तहणीयं न चेत्तद्विधानं सौंदर्यं इदं दं मयोजयिष्यन्॥ इदं दं हस्येत्यादिना
निपातः॥ परस्परं स्तहणीयं न चेत्तद्विधानं सौंदर्यं इदं दं मयोजयिष्यन्॥ इदं दं हस्येत्यादिना
द्वंद्वोरूपविधानयत्नः सौंदर्यनिर्माणप्रयासो वितथो न विष्यत्॥ एतदनुरूपस्त्रीपुं
सांतराभावादिति भावः॥ लिङ् निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ इति लृङ्॥ १४॥ ॥

सर्ग ७

राम.

४

रतीति॥ ॥ रतिस्मरौ यौ नित्यसहचरावित्यभिप्रायः॥ नूतं तावेव इदं च त्रयं चेमौ दंपती
अनूता एतद्रूपेणोत्पन्नौ॥ कुतस्तथा हि॥ प्रसिद्धमेवैतत्॥ यदि यंबालाराज्ञो सहस्रेषु म
ध्ये सत्यपि व्यत्यासकारण इति भावः॥ आत्मप्रतिरूपं स्वतुल्यमेव॥ तुल्यसंकाशनीकाशप्र
तिरूपका इत्याह दंडी॥ गता प्राप्तेति॥ तदपि कथं जातमत आह॥ मनोहिजन्मांतरसंगतिज्ञ
रतिस्मरौ नूनमिमावन्तौ राज्ञो सहस्रेषु तथा हि बाळा॥ गते यमात्मप्रतिरूपमेव मनो
हिजन्मांतरसंगतिज्ञौ॥ १५॥ इत्युक्तताः पौरवधूमुखेभ्यः शृण्वन् कथा श्रोत्रमुखाः कुमा
मिति॥ प्रत्यभिज्ञावासनावशात् अनुवृत्ता र्थेषु मनः प्रवृत्तिरस्तीत्युक्तं॥ जन्मा
ंतरसाहचर्यमेवात्र प्रवर्तकमिति भावः॥ १५॥ ॥ इति॥ ॥ इति स्त्वानेति ताभू
क्तप्रकारेण पौरवधूमुखेभ्य उक्तताः उत्पन्नाः श्रोत्रयोः मुखयोः मधुराः॥ सुखश
ब्दे विशेष्यनिघ्नश्च॥ अथ त्रिषु प्रमेपापेषु एषु सुखादिचेत्यमरः॥ कथाः गिरः शृण्वन्
कुमारौ

रघुवंशी

५

॥ जः मंगलसंविधाः प्रिमंगलरचनाभिरुज्जामितं संबंधिनः कन्यादायिनः सद्यसमास
मादप्राप ॥ १६ ॥ १७ ॥ तत्रेति ॥ ॥ तत्रसंयत्यर्चितः पूजितोऽग्निकल्पः अग्नितुल्यः नो

मर्गः ३

उज्जामितं मंगलसंविधाभिः संबंधिनः सद्यसमासमादः ॥ १६ ॥ तत्राव
तीर्थाशुकरेणुकायाः सकामरूपेश्वरदत्तहस्तः ॥ वैदर्भनिर्दिष्टमथो
विवेशानारीमनोसीवचतुष्कमंतः ॥ १७ ॥ तत्रार्चितो नो जपतेः पुरो
धाकृत्वाग्निमाज्यादिन्निरग्निकल्पः ॥ तमेव चाधाय विवाहसाक्षे
वधूवरसंगमयांचकार ॥ १८ ॥ जपतेः पुरोधाः पुरोहितः ॥ पुरोधास्तु पुरो
हित इत्यमरः ॥ अज्यादिनिर्द्रव्यैरग्निं कृत्वा तमेवाग्निं विवाहसाक्षे चाधाय साक्षि
णं चकृत्वेत्यर्थः ॥ वधूवरो संगमयांचकार योजयामास ॥ १८ ॥ ॥

रामः

हस्तेनेति ॥ ॥ सराजसूनुः हस्तेन वध्वाः हस्तं परिगृह्य नंतरायाः सन्नितायाश्च शो
महाहसिंहासनसंस्थितो सौ सरत्नमर्घ्यमधुमच्चगम्य ॥ नो जोपनीतं च डकू
लयुग्मं जग्राह साधुं वनिता कटाक्षैः ॥ १९ ॥ डकूळवासाः सवधूः समीपं नित्ये
विनीतैरवरोधरक्षैः ॥ विद्यासकांशं स्फुटकेन राजिनैर्वै रुदन्वानिवचं प्रपा
दैः ॥ २० ॥ श्लेषकः ॥ ॥ हस्तेन हस्तं परिगृह्य वध्वाः सराजसूनुः सुतरां व
भासे ॥ अनंतरा शोकलताप्रवालं प्राप्येव नृतः प्रतिपद्येन ॥ २१ ॥
कलतायाः प्रवालं पद्मवंप्रतिपद्येन स्वीयेन प्राप्य च तद्वसुतरांच
कासे ॥ २२ ॥ ॥ श्रीरामायनमः ॥ ॥

रघुवंशी

६

असीदिति॥ वरः कंदकितः पुलकितः प्रकोशेयस्सः॥ आसीत्। सूचयेदुद्रशत्रौ चरो मह
वेचकंदक इत्यमरः॥ कुमारी स्विनांगुलिः संवहते वनं॥ अत्रोत्प्रेक्ष्यते॥ पाणि समागमेन
पाणयोः संस्पर्शेन तयोर्बध्नुरयोर्मनो न वस्यदतिरवस्थितिः॥ समं विनक्तैव समीकृते वेत्त
र्थः॥ प्राक्सिधस्याप्यनुरागसाम्यस्य प्रतितत्कार्यदरीनासाणि स्पर्शकृतत्वमुत्प्रेक्ष्यते
अत्र वात्स्यायनः॥ कत्यातु प्रथमसमागस्विनांगुलिः स्विन्नमुखी च नवति॥ पुरुषस्त

आसीद्वरः कंदकितप्रकोष्ठः स्विनांगुलिः संवहते कुमारी॥
तस्मिन्द्वये तत्क्षणात्मात्मदृष्टिः समं विनक्तैव मनो न वेत्त॥ १९॥

रोमांचिते॥ नवति॥ एन्निरनयोर्न विंपरीक्षतेति॥ स्त्रीपुरुषयोः स्वेदरोमांचानिधा
ने सात्विकोक्तिमात्रोपलक्षणं न तु प्रतिनियमो विवक्षितः॥ एन्निरिति बहुवचनसामर्थ्या
देवं सति कुमारसंज्ञे॥ रोमोद्गमः प्रादुरभूद्गमायाः स्विनांगुलिः पुंगवकेतुरासीदिति मुक्त
मवचनेन दोषायेति॥ १९॥

सर्ग ७

राम

६

तयोरिति॥ अपांगेषु नेत्रप्रांतेषु प्रतिसारितानि प्रवर्तितानि क्रिययोर्निरीक्षणलक्षणयोः संमा
पत्यायदृष्ट्या संगत्या निवर्तितानि आकृष्टानि॥ अन्योन्यस्मिन् लोलानि सत्त्वानि॥ लोलश्च
लसत्त्वयोरित्यमरः॥ तयोर्दृष्ट्योर्विलोचनानि दृष्टयोर्मनोत्तारम्भा क्रियातिमीलनेन यत्रणा
संकोचमानशिरः प्रापुः॥ २०॥ प्रदक्षिणेति॥ तन्मिथुनं उदर्विष उरुत्तज्वालस्पृशानोः
तयोरुपांत प्रतिसारितानि क्रियासमापत्तिषु कातराणि॥ शीयंत्रणामानशिरः मनोत्ताम
न्योन्यलोलानि विलोचनानि॥ २०॥ प्रदक्षिणप्रक्रमणात् क्रशानोरुदर्विषस्तन्मिथुनं व
कासे॥ मेरोरुपांतेष्विव वर्तमानमन्योन्यसंक्रमहस्त्रियामं॥ २१॥ कृत्स्नवर्त्मनः प्रदक्षिण
प्रक्रमणात् प्रदक्षिणीकरणात् च कासे॥ कथमिव मेरोरुपांतेषु वर्तमानमानं मेरुं प्र
दक्षिणी कुर्वदित्यर्थः॥ अन्योन्यसंक्रमसंगतं मिथुनस्याप्येतद्विशेषणं॥ अहश्च त्रिया
माच अहस्त्रियामा॥ रात्रिदिवमिति समाहारे द्वंद्वैकवद्भावः॥ २१॥ ॥

नितंवेति ॥ नितंवेन पुर्वी अलब्धी ॥ धरा लघु नो पुर्वीति शम्भुतः ॥ विधातु प्रतिमेन ब्रह्म तु
 स्मे नैतेन गुरुणा याजकेन प्रयुक्ता तु ऊर्धीति नियुक्ता मन्त्र चकोर स्पेवने त्रेयसाः सालजाव
 तीसाव धूरश्री लाज विसर्गचकार ॥ २१ ॥ ॥ हविरिति ॥ ॥ हविष आ ज्योदेः शमी पल्लवानो
 नितं वपुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता वधू विधातु प्रतिमेन तेन ॥ चकार सामन्त्र चकोरनेत्राल
 लावती लाज विसर्गमिन्द्रो ॥ २२ ॥ हविः शमी पल्लव लाजगंधी पुण्यः क्रशानोरुदी
 यायधूमः ॥ कपोल संसर्पि शिषः सतस्या मुहूर्त्तक एति पलतां प्रपेदे ॥ २३ ॥ तरेज
 न क्तेद समाकुळा क्षप्रस्तान बीजां ऊरु कर्णधूरं ॥ लाजानां च गंधो स्या स्त्रीति तथोक्तः
 शमी पलाश मिश्रा न लाजानं जलिनां जलौ आवयतीति कात्यायनः ॥ पुण्यो धूमः क्रशा
 नोः पावका इदीयाय ॥ कपोले संसर्पिणी शिखा यस्य सतथोक्तः ॥ सधूमस्तस्याः वधाः मु
 हूर्त्तक एति पलतां करणा नरणत्वं प्रपेदे ॥ २३ ॥ तदिति ॥ ॥ तदसूखे चाचरण प्राप्ता तधूमप्र
 हणा दजन स्पक्ते दञ्जन मिश्रो बाष्पो दक इव स्तेन समाकुलाक्षं ॥

प्रस्तानो बीजां ऊरु यवां ऊरु वक्कल प्रोयस्मिन्ततः ॥ पाटल मैगंड लेखं अरुणां डस्त्रं व
 भूव ॥ २४ ॥ ॥ ताविति ॥ ॥ कनकासन स्त्रौ तौ कन्या कुमारौ स्नातकैर्गृहस्त्रविशेषैः ॥ स्नातक स्त्रौ
 सुतो व्रतीत्यमरः ॥ बंधुमता बंधुरस्मरेणेत्यर्थः ॥ राजा च पुरंधिभिः ॥ पतिपुत्रवतीभिः नारीभि
 वधूमुखं पाटलगंडलेखमाचारधूमगृहणा द्धनूव ॥ २४ ॥ तौ स्नातकैर्बंधुमता च राजा
 पुरंधिभिश्च कुमराः प्रयुक्तं ॥ कन्या कुमारौ कनकासन स्त्रौ वा इक्षितारोपणमन्व
 नृतं ॥ २५ ॥ ॥ इति स्वसुने जिकुल प्रदीपः संपाद्य पाणिग्रहणं सराजा ॥ महीपतीनां
 पृथग्गृहणार्थं समादिश अधिकृतानधि श्रीः ॥ २६ ॥ ॥ क्रमशः प्रयुक्तं ॥ स्नातकादीनां
 पूर्ववैशिष्ट्यात् क्रमेण कृतमाज्ञा क्षतानामारोपणमन्व नृता ॥ २५ ॥ ॥ इति ॥ ॥ अधिक
 श्रीरधिक संपन्नो नो जिकुल प्रदीपः सराजा इति स्वसुः पाणिग्रहणं विवाहं संपाद्य मही
 पतीनां पृथगेकैकरो अर्हणार्थं पूजार्थं अधिकृतानधिकारिणः समादिदेश आतापया
 मासः ॥ २६ ॥ ॥

रघुवंशं सं लिङ्गैरिति ॥ सुदो लिङ्गै रोमित संतोषचित्तेः संवत्तविक्रिया ॥ निगूहितमत्सराः अतएव प्रसन्नाः ॥
 बहिर्निर्मन्त्राः गूढनकाः अंतर्जनप्रहाः ॥ हृदा इव स्थिताः तेन पाः वैदर्जमामं आरुह्य तदीयां प्र
 जो उपदा छलेन उपायमिवेण प्रत्यर्पययुः ॥ २७ ॥ स इति ॥ ॥ आरंभसिधौ कार्यसिधौ विषये पूर्व
 कृता इति कृतपूर्वसिधुपेति समासः ॥ कृतपूर्वसंविदसंकेतो मार्गविरोधविषयो येन सतथोक्त
 लिङ्गैर्मुदः संवत्तविक्रियास्ते हृदा प्रसन्ना इव गूढनकाः वैदर्जमामं अययुस्तदीयां प्रत्य
 र्पययुः जामुपदा छलेन ॥ २७ ॥ सराजलोकः कृतपूर्वसंविदारंभसिधौ समरेण लभ्यं ॥ आरा
 स्पमानाः प्रमदा मिषंतदा इत्यपेया नमजस्य तस्मै ॥ २८ ॥ संविद्युधे प्रतिज्ञायां संकेताचार
 नाम स्वितिकेशवः ॥ सराजलोकः समयोपलभ्यं अजप्रस्थानकाल लभ्यंतदा तस्मै का कित्वादि
 तिज्ञावः ॥ समारोपलभ्यमिति पावेयुधासाध्यमित्यर्थः ॥ तत्प्रमदा रावामिषं नोग वस्तु प्रमदा
 मिषं ॥ आमिषंतु स्त्रियां मासे तथा स्यान्नोग्य वस्तु नीतिकेशवः ॥ आरास्पमानो गृहिष्यन्निजपेया
 नमाहत्यावरुध्यतस्मै ॥ २८ ॥

सर्ग ९

राम
६

मंत्रेति ॥ अनुष्ठितः संपादितः अनंतरजायाः अनुजाया विवाहो येन सः तथोक्तः ॥ कथयैश्वर्य
 कानो मन्त्रापि विदर्जेश्वरो पिता वत्तदा सत्त्वानुरूपं उत्साहानुरूपं यथा आहरणा कृतश्रीः स
 न ॥ आहरणा कन्या देयं धनं ॥ यौतकादितुयदेयं सुदायो हरणा च तदित्यमरः ॥ राघव
 मजं प्रास्थापयत्प्रस्थापितवान्वगाच्च ॥ २९ ॥ तिस्र इति ॥ ॥ कुंडिनं विदर्जनगरं तस्मै शो
 भत्रापिता वत् कथयैश्वर्यकानामनुष्ठितानंतरजाविवाहः ॥ शत्रुपानुरूपा नरणा
 कृतश्रीः प्रस्थापय प्रायवन्वगाच्च ॥ २९ ॥ तिस्रस्त्रिलोक प्रथितेन साधजेन मार्गे वस
 तीरुषित्वा ॥ तस्मादपावर्तत कुंडिनेशः पर्वत्यये सोम इवोत्सरश्मेः ॥ ३० ॥ ॥
 भोजे ॥ स्त्रियुलोके प्रथितेनाजेन साधं मार्गे तिस्रो वसती रात्रीरुषित्वा ॥ वसती रात्रि
 वैश्वमनोरित्यमरः ॥ काळाध्वनोरत्यंतसंयोगे द्वितीया ॥ पर्वत्यये दशति उत्सोरश्मेः
 सूर्यात्सोमश्च इव तस्मादजादपावर्तत तं विष्टज्जनिवृत्त इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ॥

रघुवंश
९

प्रमत्तवदति॥॥ नृपाः प्रागपि प्रत्येकं व्यावस्यतया दिग्बिजयेरुत धनत्वेन कोशलेरयावेव प्र
मत्तवोरुदवैरावन्तुः॥ ततः कारणात् समेताः संगताः संतस्तदात्मजस्मरघुस्ततोः स्त्री
रत्नलाजं न च क्षमिरे न सहिरे॥३१॥ तमिति॥॥ हप्रः सगर्वः सुरजत्पगणः राजसंघातो
नोजकन्यामुदहंतं न पतेन मजं बलिप्रदिष्टं बलिना वैरोचनेन प्रदिष्टा दत्तां श्रियमाददाने स्त्री
प्रमत्तवः प्रागपि कोशलेन द्वे प्रत्येकमात्रस्वतयावन्तुः॥ अतो नृपाश्च क्षमिरे समेताः स्त्री
रत्नलाजं न तदात्मजस्य॥३२॥ तमुदहंतं पथि नोजकन्यां रुरोधराजत्पगणः सह प्रः॥
बलिप्रदिष्टं श्रियमाददाने त्रैविक्रमं पादमिवेदशत्रुः॥ तस्याः सरक्षार्थमनत्ययोप
मादिशपि संसचिवं कुमारः॥ कुर्वाणं विविक्रमं स्पेमं वैविक्रमं पादं ददशत्रुः प्रकाद
वपथिरुरोध॥ तथा च वामनपुराणे॥ विरोचनविरुद्धोऽपि प्रकादः प्राकने स्मरन्॥ विष्णो
स्तु क्रममाणस्य पादं नोजकुरोधहेति॥३३॥ तस्या इति॥ सकुमारोऽजस्तस्या इदमत्यारसा
र्थं अनत्ययोऽथ ब्रह्मसुभटपितुरागतं पित्र्यं आत्येष्टमिति तर्कः॥ सचिवमादिश पाज्ञाप्य तो पा
थिववाहिनी राजसेना॥ ध्वजिनी वाहिनी सेना इत्यमरः॥

सग ०९

राम
९

ज्योतीरयां नागीरयां उत्तरंगः शोणाः शोणारव्योनद इव प्रत्यग्रहीत॥ अत्रियुक्तवान्॥
३३॥ पत्तिरिति॥॥ पत्तिः पादचारो यो धः पदातिं पादचारं अभ्यपतत॥ पादाभ्यामतती
ति पदातिः॥ पादस्य परित्यादिना पदादेशः॥ पदातिः॥ पादस्य परित्यादिना पदादेशः॥
पदातिपत्तिपतगपादातिकपदाजय इत्यमरः॥ रथिनः स्पंदमारोहः॥ अश्वरोहो
प्रत्यग्रहीत्यार्थिववाहिनी तो नागीरयां शोणा इवोत्तरंगः॥३३॥ पत्तिः प
दातिरथिनं रथेश स्तरंगसादीतुरगाधिरूपेण॥ यंता गजस्यास्युप
तज्जस्तुल्यप्रतिदं द्वि बभूव युधं॥३४॥ सुसादिन इत्यमरः॥ रथिनं
रथेशोऽभ्यपतत॥ तुरंगसादीश्च श्वारोहः॥ तुरगाधिरुदं अश्वरोहं अभ्यपत
त॥ गजस्य यंताहस्यारोहो गजस्तमभ्यपतत॥ इत्यंतुल्यप्रतिदं द्वि एकजातिमु
नदं युधमन्त॥ द्वंद्वं कलहोऽस्तेषामिति द्वि नोयोधाः द्वंद्वं कलहयुधयोरित्यमरः॥
॥३४॥

२० वं. २० सं नदस्त्विति ॥ ॥ त्रयेषु नदसु अभिजाय वाच ॥ अनवधार्यगिरश्चापनृतो यो धाः धानुकोः ॥ ३० ॥
 लमुपादिश्यते ॥ अस्याख्यायते ये स्मान् कुलोपदेशान् कुलनामानि नोदीरयंति स्म नोच्चारयाम्
 सुः ॥ आतुशकत्वाद्वाचोनाबुवन्नित्यर्थः किंतु बाक्षरैरेव बाणे पुलिखिताक्षरैरेव परस्परस्य
 जितं तेजसि नाम शशंसुः कुचुः ॥ ३५ ॥ ॥ उत्थापितः ॥ ॥ संयति संग्रा मे श्वेरुत्थापितः स्पंद
 नदस्मत्त्रयेषु अभिजाय वाचो नोदीरयंति स्म कुलोपदेशान् ॥ बाणाक्षरैरेव परस्परस्य
 नामोर्जितं चापनृतः शशंसुः ॥ ३५ ॥ उत्थापितः संयतिरेणुरश्वैः सांघीकृतः स्पंद
 नवंशचक्रैः ॥ विस्तारितः कुंजरकर्णतालैरनुक्रमेणोपरु रोधस्य ॥ ३६ ॥ ॥
 नवंशानोरथगणानां चक्रैः सांघीकृतः ॥ घनीकृतः ॥ वंशः पृष्ठास्थिरीं गेहोर्ध्वकोरेवेषा
 गणे कुले इतिकेशवः कुंजरकर्णानां तालैस्ताडनैर्विस्तारितो रणनेत्रक्रमेणाशुक
 परिपाद्याश्चक्रैर्नवेत्यर्थः ॥ स्याज्जटाश्रुकयोनेत्रक्रमोघोपरिपाद्यां चेतिकेशवः स्त
 र्यमुपरु रोधतादयामासः ॥ ३६ ॥ ॥

सर्ग १

राम
१०

मत्स्येति ॥ ॥ वायुवशादिदीर्घैर्विद्वतैर्मुखैः ॥ प्रवृधनिध्वजिनीनोरजांसिसेत्येरेणूतपिवं
 तोरुहूतो मत्स्यध्वजामत्स्याकाराः ध्वजाः पर्याविलानिकुलुषानिनबोदकानिपिवंतः परमार्थ
 मत्स्याः सत्यमत्स्या इव वृत् ॥ ३७ ॥ रथ इति ॥ ॥ सांघेरजसिरथोरथागध्वनिनाचक्रध्वानेन विजते
 ज्ञातः ॥ नागः हस्ती विलोचनघंटाक्वणितेन घंटानादेन विजते ॥ आत्मपरा बोधः परस्परविवेकः
 मत्स्यध्वजावायुवशादिदीर्घैर्मुखैः प्रवृधध्वजिनीनोरजांसि ॥ बहुः पिवंतः परमार्थमिह
 पर्याविलानीवनबोदकानि ॥ ३७ ॥ रथोरथागध्वनिनाविजते विलोचनघंटाक्वणिते
 न नागः ॥ स्वमर्तनामग्रहणाद्वृत्तवसांघेरजस्य आत्मपरा बोधः ॥ ३८ ॥ आवलै एव
 तोलोचनमार्गमाजौरजोधकारस्य विजृजितस्य ॥ कोधानामिति शेषः ॥ स्वमर्तणां स्व
 स्वामिनां नामग्रहणान्तामोच्चारणाद्वृत्तवराजोधतया स्वपरं च ज्ञादेवानुमायग्रह
 रंत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ॥ आह एवत इति ॥ ॥ लोचनमार्गदृष्टिपथं आह एवतः उपरुधत आजी
 विः जृजितस्मरज एव बोधकारतस्य ॥

रघुवं. टी. सं
११

शस्त्रक्षतादश्वदिपवीराकम्भयस्यमरुधिरप्रवाहोवाला रुणोवा बस्यो नित ॥ अरुणोभा
स्करेपि स्यादित्यमरु ॥ बालविशेषणं रुधिरमावण्यार्थ ॥ ३९ ॥ स इति ॥ ॥ क्षते जेन रुधिरण
छिन्नमूलस्याजितनूतलसंबंध इत्यर्थः ॥ तस्य क्षते जस्योपरि शातपवनेन ॥ वधूतो वा
तादृतः सुरेणुरंगारशेषस्य कृताशनस्य पूर्वोत्थितो धूम इवावभासे ॥ ४० ॥ प्रहार इति ॥
शस्त्रक्षतादश्वदिपवीरजन्मा बाला रुणो नूतुधिरप्रवाहः ॥ ३९ ॥ स छिन्नमूलः क्षते
जेन रेणुसस्योपरि शातपवनावधूतः ॥ अंगारशेषस्य कृताशनस्य पूर्वोत्थितो धूम इवा
वभासे ॥ ४० ॥ प्रहारमूलपिगमे रथस्यायत्तनुपालस्य विवर्तिताश्वा ॥ यैः सादिता ल
क्षितपूर्वके तस्मानेव सामर्थ्यतया निजघ्नः ॥ ४१ ॥ मूर्छितस्याप्यपगमे सति रथस्यावस्थि
त्वा संरक्षिता इत्यर्थः ॥ मूर्छितानामन्यत्र नीत्वा संरक्षणमिति सारयिधर्मः ॥ यं हनू सारथी
नुपालमासाधु कृतमिः अधिक्षिप्य निवर्तिताश्वाः संतः पूर्वयैः सादिता हताः स्वयं लक्षित
पूर्वके तन् पूर्वदृष्टः केतुभिः प्रत्यभिज्ञातवानित्यर्थः ॥ तानेव सामर्थ्यतया निजघ्नः प्रजघ्नः
॥ ४१ ॥

सर्ग. ७

राम
११

अपीति ॥ ॥ अर्धश्यासौ मार्गश्चेति विग्रहस्तस्मिन् लक्ष्मणमार्गपरिषां बाणैः लूनाः छिन्नाः अपि हसव
तां कृतहस्तानां धनुर्न तां दृष्ट्वा क्राः शराः आत्मजवानु हत्यास्ववेगान्बंधेन हेतुना फलिनिर्ग
हाग्रवन्ति ॥ मस्य बाणाग्रयोः फलमित्यमरः ॥ अर्धचितेनागाश्च पूर्वैरर्धभागैः शृणातीति श
रुः हिंस्रः तस्मै हितं शरं मंजुक्ष्यं ॥ उगवादिभ्यो यदि तियत्प्रत्ययः ॥ वेधेन लक्ष्मणं शरं चेत्यमरः ॥
अमर्धमार्गपरिषां लूना धनुर्न तां हसवतां दृष्ट्वा क्राः ॥ संप्राप्य रेवात्मजवानु हत्या पूर्वार्ध
भागैः फलिभिः शरं च ॥ ४२ ॥ आधोरणानां गजसंनिपाते शिरांसि चक्रे निश्चितैश्चुराग्रैः
हृता त्वपि उपेन नखाग्रकोटिभ्यामसक्तकेशानि चिरेण पेतुः ॥ ४३ ॥ संप्राप्य रेव न तु मध्ये पति
ता इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ आधोरणानामिति ॥ ॥ गजसंनिपाते गजयुगे निश्चितैश्चक्रा रोपितै रत एव शु
रस्येवाग्रयोः शिराग्रैश्चक्रेण युधविशेषैर्हृतानि छिन्नानि अपि उपेनानापक्षिविशेषाणां नखा
ग्रकोटिभ्यो व्यासक्तैः केशैः येषां तानि अधोरणानां हस्त्यारोहाणां ॥ आधोरणा हस्तिपका हस्त्या
रोहानि पादित इत्यमरः ॥ शिरांसि चिरेण पेतुः ॥ शरमपातात् प्रागेव शरुद्यपश्चादत्यत तां प
क्षिणानखेषु केशसंगश्चिरपातहेतुरित्यर्थः ॥ ४३ ॥

रघुवे. २०. सं.
१२

पूर्वमिति ॥ ॥ पूर्वप्रहर्षप्रथमप्रहर्षप्रथमसादीतैरंगिकः ॥ प्रतिहारेः क्षमं चराक्रंतुरंगमस्कंधनि
षण्देहं मूर्ध्नि तमित्यर्थः ॥ रिपुं नृपान् न जघान पुनर्न प्रजहार ॥ किंतु प्रत्याश्रयं संतपुनर्जिवंतमाच
कोक्ष ॥ नायुधमसनप्राप्तं नात्र नातिपरिक्षितमिति निषेधादिति नावः ॥ ४४ ॥ तनुत्यजामिति ॥

पूर्वप्रहर्षनिजघान नृपयः प्रतिप्रहारक्षममश्रुसादी ॥ तुरंगमस्कंधनिषण्देहं प्र
त्याश्रयं संतपुनर्जिवंतमाचकोक्ष ॥ ४४ ॥ तनुत्यजां वर्मनृतां विकोशैर्हत्सुदंतेषु मि
त्रिः प्रतप्ति ॥ उद्यंतमग्निं शमयां व नृबुगजाविवग्नाः करशीकरेण ॥ ४५ ॥
तनुत्यजांतनुषुनिः स्फुराणां वर्मनृतां कवचिनां संबंधिनिर्हत्सुदंतेषु प्रतप्तिर्विका
शिनिः पिधानाऽधृतैः ॥ कोशो स्त्रीकुड्यलेखेऽपि धानेर्धौघदिव्ययोरित्यमरः ॥ अ
सिन्निजधृतमुत्थितमग्निं विवग्ना नीताः गजाः करशीकरेण शमयां व नृबुः ॥ ४५ ॥

सर्ग. ७

राम.
१२

आतो नुपमर्गे कइतिकप्रत्ययः ॥ तैश्चपकोत्तरेव पानपात्रं प्रचुरेव स्थिता ॥ चषको स्त्रीपानापात्रमि
त्यमरः ॥ शोणितान्येव मद्यंतस्य कुल्याः प्रवाहाः यस्यासा ॥ कुल्यास्यात्कृत्रिमासरिदित्यमरः ॥
शोणितान्येव मद्यंतस्य कुल्याः प्रवाहाः यस्यासा ॥ कुल्यास्यात्कृत्रिमासरिदित्यमरः ॥ रणसिति
मृत्योः पाननृमिरिव रराज ॥ ४६ ॥ उपांतयोरिति ॥ उपांतयोः प्रातयोः ॥ विहगैर्निःकुषितं तुंड
शिलीमुखोक्तनृशिरः फळाद्यामुतैः शिरस्त्रैश्चपकोत्तरेव ॥ रणसितिः शोणितमद्यकु
ल्यारराजमृत्योरिव पाननृमिः ॥ ४६ ॥ उपांतयोर्निःकुषितं विहंगैराक्षिप्यतेभ्यः पिशि
तप्रियापि ॥ केयूरकोटिक्षततालुदेशगशिवा नुजछेदमपाचकार ॥ ४७ ॥ ॥
खंडितं ॥ इणनिशायामिति इडागमः ॥ नुजछेदं नुजरवंदंतेभ्यो विहंगेभ्यः आक्षिप्याद्विद्यपिशि
तप्रियामासप्रियापिशिवाकोष्ठी ॥ शिवः कीलः शिवाकोष्ठी स्यादिति विश्वः ॥ स्त्रियो शिवा
भूरिमायुगोमायुमृगधूर्तकाः ॥ शृगालवंचककोष्टुफेरुफेरवजंबूका इत्यमरः ॥ केयूर
रस्यकोट्याक्षतः तालुदेशायस्याः सासतीअपाचकार ॥ अपसारयामास किरतेः करोतेवाति
ट ॥ ४७ ॥

३

रघुवंशी
१३

कश्चिदिति ॥ ॥ द्विषत्स्वद्वेनरुतोत्रमांगः छिलशिराः कश्चिदीरः ॥ सद्यो विमानप्रनुतां विमानाधि
पत्यमुवेत्यवामांगं संसक्तसमोत्संगिनी सुरांगनायस्य सः ॥ तथोक्तः सन् समरे नृत्यत्
स्वनिजं कबंधं अशिरस्कं कलेवरं ददर्श ॥ कबंधो स्त्रीक्रियायुक्तमपमृधं कलेवरमित्यम

कश्चिद्विषत्स्वद्वेनरुतोत्रमांगः सद्यो विमानप्रनुतामुपेत्य ॥ वामांगं संसक्तसुरांग
नस्व नृत्यत्कबंधं समरे ददर्श ॥ ४६ ॥ अन्योन्यसूतो नमथ नाद नृता तावेव स्त
तौरथिनौ च कौचित् ॥ अश्वौ गदा व्यायत संप्रहारौ न ग्रायुधौ बाहु विमर्दनौ ॥ ४७

रः ॥ ४६ ॥ ॥ अन्योन्येति ॥ ॥ कौचिदीरौ अन्योन्यसूतयोः सारण्योरु नमथ नान्निध
नात्रावेव स्त तौरथिनौ च नृता ॥ अश्वौ नष्टौ संतौ गदा व्यायतः दीर्घः संप्रहारो युधं
ययोस्तौ अनृता ॥ ततो न ग्रायुधौ न ग्रागदौ संतौ बाहु विमर्दनौ बाहु युध प्रसक्तौ च
नृता ॥ ४७ ॥ ॥

सर्ग-३

राम
१३

त

परस्परं नेति ॥ ॥ परस्परं क्षतयोः प्ररुतयोः समकालमेककालं यथा तथा उत्क्रांतवायो युगपद्गत
प्राणयोरेकैवाप्सराः प्रार्थितायां तयोरेकाप्सरः प्रार्थितयोः प्रार्थितैकाप्सरसोरित्यर्थः ॥ आपः
सुमनसो वप अप्सरः सिकताः समाः ॥ एते स्त्रियां बहुत्वे स्युरेकत्वे स्युत्तरत्रिकं ॥ बाहिताग्यादि
धितिपरनिपातः ॥ अथवा एकस्यामप्सरसि प्रार्थितं प्रार्थनाय योरिति विग्रहः ॥ स्त्रियां बहुषु
प्सरस इति बहुत्वाभिधानं प्रायिकाभिप्रायं ॥ कयोश्चेत्प्रहर्षो योश्चोरमर्त्यतावेपि देववैयै विवि

परस्परं क्षतयोः प्रहर्षो स्तुक्रांतवायोः समकालमेव ॥ अमर्त्यतावेपि कयोश्चिदासीदेका
प्सरः प्रार्थितयोर्विवादः ॥ ५० ॥ ब्रूहावुभौ तावितरेतरोत्पन्नं जयं चापतुमरे वस्त्रं
पश्चात्पुरो मारुतयोः प्रहर्षो पर्यायवृत्त्येव महाण्वोर्मा ॥ ५१ ॥

मिषाभिलाषो हि महदैरबीजमिति ज्ञावा ॥ ५० ॥ ॥ ब्रूहाविति ॥ ॥ तौ उभौ ब्रूहौ सेनासंघौ ॥ ब्रू
हस्तु बलवित्यास इत्यमरः ॥ पश्चाच्च पुरश्च यो मारुतौ तयोः पर्यायवृत्त्या अनुक्रमव्यापारेण प्र
हर्षो महातावर्षवोर्मा इवेतरेतरस्मादन्योन्यस्मादव्यवस्थं व्यवस्थारहितमनियतं जयं जंगवा
तुः प्राप्रवतौ ॥ ५१ ॥ ॥

रघुवंशी
१४

परेणेति॥ ॥ बलेस्वसैत्परेणबलेनजग्रेपिसति॥ महौजामहावजोऽजोअरिसैत्यं प्रसेवययौ॥ त
थाहि॥ समारणेनवायुनाधूमोनिवर्ततकक्षादपसार्यते॥ वर्ततेर्णैतात्कर्मणिलिट॥ बन्धिसुय
तोयत्रकक्षस्थणं॥ कक्षौतुत्तणावीरुध्रुवित्यमरः॥ ततएवतत्रैवप्रवर्ततेइतिशेषः॥ सार्वविजकि
कस्त्रसिः॥ ५२॥ ॥ रथीति॥ ॥ रथीरथास्तुटोनिषंगीत्तणवान्॥ तृणोपासंगत्तणारनिषंगाइषुधि
परेणजग्नेपिवलेमहौजाययावजः प्रत्यरिसैत्यमेव॥ धूमोनिवर्ततसमारणोतयतोहि
कसस्ततरावक्तिः॥ ५३॥ रथीनिषंगीकवचीधनुश्मान्दृष्टः सराजन्यकमेकवीरः॥
विलोडयामासमाहावराहः कल्पक्षयोदत्तमिवाणवांनः॥ ५३॥ शिलामुखोरुत्तशिर
ःफलाद्याच्युतैःशिरस्त्रैश्चकोतेव॥ इयोरित्यमरः॥ कवचीवर्मितशरारः॥ धनुश्मान्धनुर्ध
रः॥ दृष्टोरणगर्वितः॥ एकवीरः अवीरः असहायशून्यः॥ सोअजः॥ राजन्यकंराजसमूहं॥ गोत्रोक्षे
त्यादिनाबुजप्रत्ययः॥ महावराहः॥ कल्पक्षयेकल्यांतकालेउद्धृतंअर्षवांनइवनिवारयामास
विलोडयामासेतिवा॥ ५३॥ शिलामुखेति॥ ॥ शिलामुखैर्बाणैरुत्तवानिशिरांस्येवफलानितैराद्या
संपन्नाच्युतैः नष्टैः शिरास्त्रिवायतेइतिशिरस्त्राणि॥ शीर्षाण्येवशिरस्त्रेचेत्यमरः॥

सर्ग ०९

राम
१४

सइति॥ ॥ सोऽजःआजौसंग्रामेदक्षिणंहस्ततृणमुखेनननिषंगविवरेणवाममतिमुंदरं॥ वा
मंसयेप्रतीपेचदक्षिणेचातिमुंदरेइतिविश्वं व्यापारयन्तलक्ष्यत॥ शरसंधारैनादयस्तुड्वक्षि
इत्याह॥ सकृदाकर्षकृष्टयोधुरस्यमौर्वीरिष्टुन्मतातिरिपुघ्नास्तात्॥ अमनुष्यकर्तृकेवेति
कप्रत्ययः॥ बाणान्सुषुवेस्वप्रसुषुवेकिमु॥ ५४॥ ॥ सइति॥ ॥ सोऽजरोषेणदृष्टाअतए
सदक्षिणंहस्तमुखेनवामंव्यापारयन्तस्तमलक्षताजौआकर्षकृष्टासकृदस्ययोधु
मौर्वीवबाणान्सुषुवेरिपुघ्नान्॥ ५४॥ सरोषदृष्टाधिकलोहितोष्टैर्व्यक्रोधरिखा
भृकुटीवहन्निः॥ तस्मारगान्धनिकृत्तकं वैकुंकारगर्भैर्द्विषतांशिरोभिः॥ ५५
वाधिकलोहिताः सञ्जोषायेषांतैः॥ व्यक्ता ऊर्ध्वरेखायासांताः भृकुटीभ्रमंगाववहन्निर्भ
ल्लनिकृत्ताबाणविशेषोच्छिन्नाः कंवायेषांतैः ऊर्ध्वरेखायासांताः सङ्कारैर्द्विषतांशिभिः गां
मितस्मारजादयामास॥ ५५॥ ॥ श्रीरामायनमः॥ ॥

रघुवंशी

१५

सर्वैरिति॥॥द्विरदप्रधानैः गजमुख्यैः सर्वैर्बळंगैः सैन्यांगैः॥हस्त्यश्चरयपादातं सेनांगं स्याच्चतु
ष्टममित्यमरः॥कंकटमेदिभिः॥उरुछदः कंकटको जगरः कवचोस्त्रियामित्यमरः॥सर्वाधुधैश्च
बाह्यबलमुक्ताश्चासंतरमाह॥सर्वप्रयत्नेन च सर्व एव नृमिपालाः युधितस्मिन्नजे प्रजङ्गुरित्य
र्थः॥सर्वत्र सर्वकारकशक्ति संभावनात्कर्मणोप्यधिकरणविवक्षया सप्तमी॥तत् ५३॥

सर्वैर्बलांगैर्द्विरदप्रधानैः सर्वायुधैः कंकटनेदिभिश्च ॥ सर्वप्रयत्नेन च नृमिपाजस्त
स्मिन्प्रजङ्गयुधिसर्वाव ॥ ५६ ॥ सोऽस्त्रव्रजैः छन्नरथः परेषां ध्वजाग्रमात्रेण बन्धुबलक्ष
॥ नीहारमंग्रोदिनपूर्वभागः किञ्चित्प्रकाशेन विवस्वतेव ॥ ५७ ॥ अनेकशक्तिपुत्र

स्वविश्वस्यानेककर्मणः॥ सर्वदा सर्वथा जावात् किंचित्किंचिद्विवक्ष्ये पूर्वजागः प्रातः
कालः॥ किंचित्प्रकारेण नृषिष्वेण विवस्वते बध्वजाग्रादप्यनक्षयत इत्यर्थः॥ ५७॥
त इति॥ ५८॥॥ स इति॥॥ सोऽजः परेषां अम्रव्रजैश्च शुक्लरथः नीहारैर्हिमैः मयः दिनकरस्य ३६

सर्ग. १

सप्त.

24

प्रियमिति॥॥अधिराजसूनुर्महाराजपुत्रःकुसुमास्त्रकांतोमदनसुंदरःस्वप्नान्तिहृत्तिलोत्पलः
स्वप्नवितृक्षःजागरुकइत्यर्थः॥असौकुमारःप्रियंवदात्स्वेत्तिफण्धर्वात्प्रातंगाधर्मगंधर्वदे
वताकंप्रस्थापयतीतिप्रस्थापनंनिद्राजनकमस्त्रंराजसुप्रकिंयुंक्तप्रयुक्तवान्॥५॥तत

प्रियंवदाया प्रमसौ कुमारः प्रायुं क्राजस्वधिराजसूनुः ॥ गांधर्वमस्त्रं
कुसुमास्त्रकोतः प्रस्थापनं स्वप्रनिवृत्तलौल्यः ॥ ५६ ॥ ततो धनुः क
र्षणामृदहस्तमेकां सपर्यस्तशिरस्त्रजालं ॥ तस्त्रो ध्वजस्तं न निषणादेहं
निष्ठाविधेयेतरदेवसैन्यं ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ततो धनुः कर्षणीचापाक

निद्राविधेयतरदेवसैन्यं ॥ ५९ ॥ ॥ इति ॥ ॥ ततो धनुः कर्षणीचापाकर्षणे
मूढहस्तमव्याहतहस्तस्त्रसंशिरस्त्रजालं यस्य तत् ॥ ध्वजस्तनेषु निषण्णा अवष्टब्धादि
हा यस्य तत् ॥ नरदेवानोरातासेना एव सैन्यं ॥ चातुर्वर्णादित्वात् स्वार्थेऽप्यत्र प्रत्ययः
निद्राविधेयं निद्रापरतंत्रं तस्यौ ॥ ५९ ॥ ॥

रघुवंदी-

१६

तदिति ॥ ततः कुमारः प्रियाया इंदुमत्या उपात्ररसे आसादितमाधुर्ये गतिश्राप्ये इति भावः ॥ अथ
धरोष्ठे जलजं शंखं निवेश्य जलजं शंखं ययोरिति विष्णुः ॥ दधौ मुखमारुतेन पूरयामास येनो
ष्टनिविष्टेन शंखेन एकवीरः सः स्वहस्ताभ्यामर्जितं मूर्त्तं मूर्त्तिमद्यशः ॥ पिबान्निवावभा
सेयशः शुन्नत्वादिति भावः ॥ ६० ॥ ॥ शंखेति ॥ ॥ शंखस्वदस्याजशंखध्वनेरभिज्ञता ॥

ततः प्रियोपात्ररसे धरोष्ठे निवेश्य दधौ जलजं कुमारः ॥ तेन स्वहस्तार्जितमेकवीरः
पिबन्त्यशो मूर्त्तमिवावभासे ॥ ६० ॥ ॥ शंखनानिज्ञातयानि वृत्तास्तं सन्नरात्रुंददृशुः
स्वयोधाः ॥ निमीलितानामिव पंकजानां मध्ये स्फुरंतं प्रतिमाशशोकं ॥ ६१ ॥

याप्रत्यभिज्ञानत्वाल्लिखताः प्राक्पलाय्य संप्रत्यागताः स्वयोधाः सन्नरात्रुं निद्राणशत्रुं
तमजं निमीलितानां मुकुटिलितानां पंकजानां मध्ये स्फुरंतं प्रतिमाचासौ शशोकश्च तं प्रतिमा
शशोकं प्रतिबिंबाचमिव ददृशुः ॥ ६१ ॥ ॥

सर्ग ७

राम

१६

इमेति ॥ ॥ संप्रति राघवेण रघुपुत्रेण पूर्वं रघुणा इवेति भावः ॥ हेराजानः ॥ वीर्युष्माकं पशोरु
तं जीवितं रूपयानरुतं ॥ न तु अशक्नोति भावः ॥ इत्येवं रूपावर्णः ॥ एतदर्थं प्रतिपादकं वा
क्यमित्यर्थः ॥ सशोणितैः शोणितदिग्धैः शिलीमुखाग्रैर्बाणाग्रैः साधने स्नेनाजेन प्रयो
जककत्रिपार्थिवानां केतुषु निक्षेपिताः ॥ प्रयो ज्यैरभ्यैर्निवेशिता निरिक्ता इत्यर्थः ॥ हि
सशोणितैस्तेन शिलीमुखाग्रैर्निक्षिपिताः केतुषु पार्थिवानां ॥ यशो कृतं संयतिराघ
वेन न जीवितं वः रूपयेति वर्णः ॥ ६२ ॥ सचापकोटीनिहितैकबाहुः शिरस्त्रनिर्घ
णन्निलमौलिः ॥ ललाटवधश्चमवारि बिंदुनीतां प्रियामेत्यवचोबभाषे ॥ ६३ ॥ ॥
पतेत्यंतात्कर्मणि कः ॥ ६२ ॥ स इति ॥ ॥ चापकोटीनिहितैकबाहुः यनेन सः ॥ शिर
स्त्रस्त्रनिर्घणो नापुनयनेन निवृत्तमौलिः स्य केशवधनः ॥ ललाटे वधाः श्रमवारि बिंद
वो यस्य सः ॥ अजोनीतां प्रियामिदमतीत्यासाद्यवचोबभाषे ॥ ६३ ॥ ॥

रघुवंशी

१७

तत इति ॥ ॥ हे वैदग्ध्यं इति इदानीं मर्जकहायशस्त्रान् बाळकहायपिधान् परान् शत्रुन् परा
मयानुमितासिद्धिमुक्तिशेषः ॥ एभिर्नृपैरेवंविधेन निद्रारूपेण आहवचेष्टितेन रणकर्मणाम
महत्सु गता हस्तगतवदुग्रहेत्यर्थः ॥ त्वं प्रार्थ्यसे अप्रजिहीष्यसे इत्यर्थः ॥ एवंविधेनेत्यत्र
स्वहस्तेन निर्देशानं सोपहा संज्ञाहेति प्रष्टव्यं ॥ ६४ ॥ तस्या इति ॥ ॥ प्रतिद्वंद्विजवादिप्रवृत्त्या

इतः परान् मर्जकहायशस्त्रान् वैदग्ध्यपर्यानुमितामयासि ॥ एवंविधेनाहवचेष्टितेन त्वं
प्रार्थ्यसे हस्तगताममैत्रिः ॥ ६४ ॥ तस्याः प्रतिद्वंद्विजवादिपादासद्यो विमुक्तं मुखमा
वन्नासे ॥ निश्वासबाष्पापगमात्प्रपन्नः प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः ॥ ६५ ॥ ॥

दिपादा द्वंद्वेन्यात्सद्यो विमुक्तं तस्या मुखं निश्वासस्योबाष्पः उष्मा ॥ बाष्पो नेत्रजलोष्म
णोरिति विश्वः ॥ तस्यापवर्गाधेतोरात्मीयं प्रसादनेर्मलं प्रयत्नः प्राप्तः आत्मस्वरूपं हृदये
नेनेति आत्मदर्शो दिव्योद्वावन्नासे ॥ ६५ ॥

सर्गः ३

रामः

१७

हृष्टेति ॥ ॥ सा इडमतीरुष्टापिपत्युः पौरुषेण मुदितापिक्रियाविजितायतः अतः प्रियमजं साक्षा
तस्वयं नाभ्यनंदत न प्रदाशं सा किंतु न वैरं नः पृषतैरं नो विंशतिरतिवृष्टासिक्तास्त्वली अकृत्रिमा
भूमिः ॥ जानपदकंडेत्यादिना कृत्रिमाथेडिप ॥ ॥ अत्र हृदं मेघसंघं मयूरकेकाभिरिव सरवीनां
रुष्टापिमाह विजितानसाक्षादक्षिः सरवीनां प्रियमभ्यनंदत ॥ स्त्वलीनवां नः पृषतामिवृष्टा
मयूरकेकाभिरिवान्न हृदं ॥ ६६ ॥ इति शिरसि सवामं पादमाधाय राजा मुदबहदनव
द्योतामवद्यादपेतः ॥

वाप्तिरभ्यनंदत ॥ ६६ ॥ इति ॥ नोचते नोच्यते इत्यवद्यगमर्त्यं
अवद्यपण्येत्यादिना निपातः ॥ ऊष्णकृत्सितावद्यस्वेदगर्त्याणका समा इत्यमरः ॥ तस्या
दपेतो निर्देश इत्यर्थः ॥ सोऽज इति राज्ञो शिरसि वामं पादं प्राधायानवद्योऽदोषां तां इडमती
उदबहत उपानयत ॥ आत्मसाच्चकारायमर्थः ॥ तमुद्दं पथि नोजकत्पामित्यत्र न स्त्रिष्ट ॥

रघुवंशी- तस्याजस्यरथतुरगस्यरजोभिः रूक्षाणि परुषाणि अलकाग्राणि यस्याः सा इन्द्रमत्येवमूर्त्ति- सर्ग-३
 १६ मूर्त्तिमती समरविजयलक्ष्मी बभूव एतद्वामादत्यः को विजयलक्ष्म इत्यर्थः ॥ ६७ ॥ प्रथमेति ।
 प्रथममागमनात् आगेवपरिगतो जातः अथो विवाह रूपो येन सः प्रथमपरिगतार्थः रघुर्वि-
 रथतुरगरजोभिस्तस्य रूक्षालकाग्रा समरविजयलक्ष्मीः सैवमूर्त्तिविवृत् ॥ ६७ ॥
 प्रथमपरिगतार्थस्तं रघुः सन्निवृत्तं विजयिनमग्निनंद्यश्चाघ्यजाया समेतं ॥ तदुप-
 हितकुटुंबं शांतिमार्गेत्सु को नृलहिसति कुलधुर्ये सूर्यवंशपागृहाय ॥ ६८ ॥
 जयिनं विजययुक्तं आघ्यजाया समेतं सन्निवृत्तं प्रत्यागतं तमजं अग्निनंद्यतस्मिन्
 जे उपहितकुटुंबः सन् शांतिमार्गे मोक्षमार्गे उत्सुको भूतः ॥ तथा हि ॥ कुलधुर्ये कुलधु-
 रंधरे सति सूर्यवंशपागृहाय गृहस्थाश्रमाय न न वति ॥ ६८ ॥

राम
 १६

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारीणश्रीमहोपाध्यायकोलचलमहिनाथसूक्ति-

इति श्रीरघुवंशमहाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ अजपरि-
 णयनरघुवनप्रस्थानो नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ श्री ॥ ॥

रचितायां रघुवंशव्याख्यायां संजीविनी समाख्यायां सप्तमः सप्तसर्गसमाप्तम् ॥ ७ ॥

रघु. टी.

2

चरणयोरिति वातजो नृपतयः अखंडितपोरुपंतदशरथं मरुतोदेवाः शतं मखं यथा शनकतुमिव नखगणेन नखैः
कांया समृद्धिभिः मुकुटरत्नमरिचिभिः चरणयोरस्पृशन् प्रणेमुस्त्यर्थः ॥१३॥ निवृत्तइति सदशरथः सचिवैः संप्रयोज
कैः स्मृतां बालसुतां जलीनां स्वयंतं स्पेवसंमुखगता नित्यर्थः अनलकान् हतमर्कतया अलकसंस्कारधुन्यान् स
पलपरिमहान् शत्रुपत्नीः पत्नीपरिजनादानमुलशापाः परिग्रहादित्यमरः समनुकंप्यान् गृह्य अलकानवसां अलकानग
त् अन्यनां पुंश्च अयोध्याप्रतिमहार्णवरोधसः पर्वताननीवृत्तं भुवन्तः शरणागतवत्सुवृत्तं भावः ॥१४॥ उपगतइति
चरणयोरनखरंगसुमृद्धिभिर्मुकुटरत्नमरिचिभिरस्पृशन् ॥ नृपंतयः शतं शो मरुतो यथा शतं म
खंतं मखंडितपोरुपं ॥१३॥ निवृत्तसमहार्णवरोधसः सचिवकारितबालसुतां जलीनां
समनुकंप्यसपलपरिग्रहान्नलकानलकान्नमापुरी ॥१४॥ उपगतइति ॥ अनुदितम
न्यत्तु च शान्तिरिति सनातनवारणं चेतुश्चंद्रयस्वसः अनलसोभयोऽरश्चिचंद्रयोः समयुती तेजः कांतीमस्य सतथा
कः शिवे तस्मात् अन्वायालस्यादिरूपे छिंद्रे चला चंचलामवेष्टालो क्य श्रीहिके न चितमिषेण पुंसां परिहरतीति
सदशरथो मंडलकस्य नाभि तां द्वादशराजमंडलस्य प्रधानमहीपतित्वमुपगतोऽपि चक्रवर्तिसंबन्धपीत्यर्थः अ
थ नाभिस्तु जलमेव स्वसंज्ञाप्रतीकारय चक्रस्य मध्यस्थं पिंडिकायां च वा पुनः आद्यक्षत्रियभेदे संपूर्णमुख्यम
हीपतावीतिकेशवः अक्षितं नृपास्यदमस्तीति बुद्ध्याऽनलकाऽप्रमत्ताऽअभून् विजितानिखलजेतयाऽपि पुनर्जन
यां तरवानिव जागरत् एवावनिष्ठतइत्यर्थः द्वादशराजमंडलंतु कामंदकनोक्तं आरमिन्नमेरुमिन्नं मिन्नमिन्नं

मनः परं तथारिमित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरः सराः पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्रंदस्तदनंतरं आसारावनयाचैवावि-
जिगीषोस्तुष्टुतः अग्रे श्वविजिगीषोश्च मध्यमोभूम्यनंतरः अनुग्रहे संहतयोः समर्थो व्यस्तयोर्वधे मंडला
द्विहरेतेषामुदासीनो बलाधिकः अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानां च न धे प्रभुरिति अरिमित्रादयः पंचविजिगीषोः
पुरः सराः पार्ष्णिग्राहाक्रंदसारावनयाश्चेतिष्टुतश्चत्वारः मध्यमोदासीनो द्वौ विजिगीषुरेकद्वयेन द्वादशराजमंडलं
उपगंतौऽपि च मंडलेनाभितामनुदिता न्यसिता तपवारणः ॥ श्रियं मवेक्ष्य सरंध्रचलाम
भूंदनलं सो बलसो मे सुद्युतिः ॥ १५ ॥ तमपहोय ककुस्थकुलोद्भवं पुरुषमात्मभुवं च
पतिव्रता ॥ नृपतिमन्यमसेवतं दत्ता सकं मलाद्यवमर्थिषु ॥ १६ ॥ तत्रोदासीनमध्यमोत्तर
श्चक्रवर्तश्चरार्थश्च नादगतितात्पर्यः ॥ १७ ॥ तमिति पत्योव्रतंत्यत्याः सापतिव्रता सकमला कमलहस्ता देवता
लक्ष्मीरर्थिषु विषये अलाद्यवंलद्युत्तरहितं अपराङ्मुखमित्यर्थः ककुस्थकुलोद्भवं तंदशरथं आत्मभुवं
पुरुषं विष्णुं चापहायत्यस्का अन्यकं नृपतिमसेवतं कमपि नासेवतंत्यर्थः विष्णु तुल्ये तस्मिन्नपि
श्रीः स्थिराभूदित्यर्थः ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥

म
व क

रघु. टी.
४

तमिति प्रतिवेदेवतायासांताः पतिदेवताः पतिव्रताः मगधाश्वकोसत्याश्वकेकयाश्वतान् जुनपदान् शासंतीति तच्छासि
नत्तेषांराज्ञांदुहितरः पुत्र्यः सुमित्राकोसत्याकेकेयडत्यर्थः अत्रक्रमेणविवाक्षितः अहितरोपितमार्गपंशुभिर्वातशरं कदंब
मार्गपंशराइसमरः तंदशरथंशिरवरिणांश्चाभूतांदुहितरः आपगाः अद्भिः गच्छंतिताः आसमंतादपगच्छंतीतिवा आपेन अपसंबं
धिनावेगेन गच्छंतीति आपगाइतिशीरस्वामी नयः सागरमिव पतिभर्तारमेलभंतप्रापुः ॥९७॥ प्रियतमाभिरिति अरीन्घंतीति
तमपहायककुत्स्थकुलोद्भवं तमलभंतपतिपतिदेवताः शिरवरिणामिव सागरमापगाः ॥म
मधुकोसलकेकयशासिनांदुहितरोऽहितरोपितमार्गपं॥९७॥ प्रियतमाभिरंतीतिस्तृभिर्वर्भो
तिस्तृभिरेव भुवंसहशक्तिभिः ॥ उपगतो विनिनीषुरिव प्रज्ञा हरिहयोऽरिहयोगविचक्षणः ॥९८॥
अरिहणः रिपुघ्नाः हंतैर्किंप्रमृभुणवृत्ते स्थितिनिमस्यप्रायिकलात् यथाहत्यासकारः प्रायिकश्चासंनिमसः कचिदन्य
स्मिन्नपुपदेदृश्यते मधुहा प्रायिकत्वं च वक्ष्यमाणस्य बहुलग्रहणस्य पुरस्तादपकर्षणाद्भूतइति तेषुयोगेषु विचक्ष-
णः दक्षः योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिविश्वः समरः इंद्रेपियोज्यमेतत् असौदशरथः तिस्तृभिः प्रियतमाभिः सह प्रजाः
विनिनीषुः किमेतुंइदुः तिस्तृभिः शक्तिभिः प्रभुमंत्रोत्साहशक्तिभिरेव सह भुवमुपगतो हरिहयइंद्रइवर्भो ॥९८॥ १८३॥

सर्ग ९

स इति समहारथः दशरथः संयुगमूर्धिरिणांगणेमधवतः इंद्रसहायतां प्रतिपद्य प्राप्त शरैरेव धुतभयाः निनीर्तितत्रासाः सुखधूः शुद्धि
तंस्वभुजवीर्यं अगापयत् किलखलु गायतेः राट्कर्मत्वात्गतिबुद्धिस्यात्पारिना सुखधुनामपिकर्मवत् ॥९९॥ क्रतुचिति क्रतुधुनव
मेधेषु विसर्जितमौलिना अवरोपितकिरीटेन यावद्यज्ञमध्वर्युरेवराजा भवतीतिराज्ञाभिः कृत्वा विधानादित्यभिप्रायः भो
लिः किरीटे ध्वजैश्च निविश्वः भुजसमाहतदीग्वसुना भुजार्जितदिगंतसंपदा अनेन क्षत्रियस्य विजितवत्त्वं निबभार्जि
सकिलसंयुगमूर्धिसहायतांमधवतः प्रतिपद्य महारथः ॥ स्वभुजवीर्यमप्येगोयुद
ष्ठितंसुखधूरवधुतभयाः शरैः ॥९९॥ क्रतुधुतेन विसर्जितमौलिना भुजसमाह
तदिग्वेसुनाकृताः ॥ कनकयुगपसमुच्छ्रयशोभि नो वितमसातमसा सरयुतगः ॥
तथनत्वं सद्दिनियोगकारित्वं च युक्तमितिसुच्यते वितमसा तमोगुणरहितेन तेन दशरथेन तमसा च ॥२०॥ सर
युतगश्चनयोतयोस्तथाः ॥ कनकयुगांगसमुच्छ्रयणमुन्नतत्वेन शाभिनः कृताः कनकमयत्वं च युपानां शोभा
र्थविध्यभावात् हेमयूपसुशोभिकेति यादवः ॥२०॥ अजिनेति इहरोभगवान् अष्टमूर्तिः अजिनं कृष्णाजिनं दंडं
मौदुनरं च विभर्तीति अजिनदंडभृता कृष्णाजिनदीक्षयति औदुनरं दीक्षितदंडं यजमानाय पृच्छतीति न्यनात

रघुटी
५

कुशमयी मेखलायस्यास्तां कुशमेखलां शरमयी मोर्जितां मेखलां तयापजमानं दीक्षयतीति च चनात् प्रकृते कुशम
हणं कवित्प्रतिनिधिदर्शनात्कृतं यतगिरं वाचं मयं वाचं यच्छतीति श्रुतेः मृगशृंगपरिग्रहः कंचुयसाधनं यस्यास्तां कुण्डवि
पाण्या कंचुयत इति श्रुतेः अध्वरदीक्षितां संस्कारविशेषयुक्तां चतुर्दाशरात्रा अधिवसन अफितेन असमाभाः सीतिर्य
स्मिन्कर्मण्यथा तथा अभासयत् भासयति स्म ॥ २१ ॥ अवभृथेति अवभृथेन प्रयतः नियतं द्रियः विजितं द्रियः सुरस
अजिनदंडभृतं कुशमेखलां यतगिरं मृगशृंगपरिग्रहां ॥ अधिवसंस्तनुमध्वरदीक्षितामसमभा
समभासयसीश्वरः ॥ २१ ॥ अवभृथप्रयतो नियतं द्रियः सुरसमाज समाक्रमणोचितः ॥ नमयति स्म
सर्वे वलमुच्यते वनमुच्ये नमुच्ये ररये शिरः ॥ २२ ॥ असकृदेकरथेन तरस्विना हरिहयाग्रस
रेण धनुर्भृता दिनकराभिमुखारणरेण वोरु रुधिरेण सुरद्विपां ॥ २३ ॥ माजसमाक्रमणोचितः देवस
माधिष्ठानाहः सदयः शुभतः शिरः वनमुच्ये जलवर्षिणे जलं नीरं वनं सत्रमिति शाश्वतः नमुच्ये ररये केवलमिंद्रये वन
मयति स्म न कस्मै चिदन्यस्मै मानुषायेत्यर्थः ॥ २२ ॥ असकृदिति एकरथेनाद्वितीयरथेन तरस्विना बलवता हरि
हयस्येंद्रस्याग्रसरेण धनुर्भृता असकृद्बहुशो दिनकरस्याभिमुखः अभिमुखोत्थिता इत्यर्थः रणरेण वः सु
रद्विपां देवानां रुधिरेण रुधिरं वारिताः ॥ २३ ॥ ॥ ५४ ॥

सग

रघुटी
६

नयेति नयोनीतिरेव गुणः तेन यवानयेन गुणं शौर्यादप्यदिभिश्चोपाचितां सतां उपकारः फ
पतेर्देशरथस्य अभिं अर्थिन इव मधुनावसंते न संभृतां सम्पूपां सरसः संबंधिनीं अलिनीरपता ॥ २४ ॥ यो भृंगाः नीरपत
त्रीणः जलपतविणो हंसादयः श्लाभिययुः शतश इति पाठे शतशो भ्रमरादयः ॥ २५ ॥ कुसुममिति क्रतुरस्य प्राप्तेः आर्तविक्र
तोरणित्ययं नवंप्रत्ययं अशोकतरोः केवलं कुसुममेव स्मरस्य दीपनं उद्दीपनं न किंतु विलासिना मदपिता मास्त्रः दयिता श्रव
नयगुणोपाचिता मिव भूपतेः सदुपकारफलां श्रियमर्थिनः ॥ अभिययुः शरसो मधुसंभृ
तां कमलिनीमालिनीरपतत्रिणः ॥ २६ ॥ कुसुममेव न केवलमार्तवं न वमशोकतरोः
स्मरदिपनं ॥ किसलयप्रसवोपि विलासिना मदपिता दयिता श्रवणापितः ॥ २७ ॥ वि
रचिता मधुनोपवनश्रियामाभेन वा इव पत्रविशेषकः मधुलिहां मधुदान विशारदः कु
रवकारवकारणतां ययुः ॥ २८ ॥ नापितः किसलयप्रसवोपि पल्लवसंतानोपि स्मरदीपनः ॥ २९ ॥ विरचिता इति म
धुनावसंतेन नोपवनश्रियां विरचिता अभिनवाः पत्रविशेषकाः पत्ररचना इव स्थिताः मधूनां मकरंदानां दाने विशारदाः
कुरवकास्तरवो मधुलिहां मधुपाणां रवकारणतां ययुः भृंगाः कुरवकाः ॥ ३० ॥

सग

अथानि अथयत्कुवेरजलेभ्रवजिणां धर्मराजधनद्वरुणामं

॥ अथारीयस्य ससमधुः

वितरणसंनियमनैश्चर्यैस्तुत्यकक्षइत्यर्थः अकूपूरधूरियादिना अप्रत्ययः समासांतः अं वितविक्रमं पूजितपराक
मं एकनराधिपंतं दशरथं सेवितुमिव मधुर्वसंतः देत्ये नैवेवसंतं च मधुरिति च नैवेः कुसुमे ठपलाक्षितः सन् समा
ववृते समागतः रिक्तहस्तेन नोपेया दत्तानं देवतां गुरुमिति वचनात् पुष्पसमेतो राजानं सेवितुमागत इति भावः ॥ २४ ॥

अथ समाववृते कुसुमे नैवेस्तमिध सेवितुने कनराधिपं ॥ यमकुवेरजलेभ्रवजिणां सम

धुरं मधुरं वितविक्रमां ॥ २४ ॥ निगमिषु धनसधुषितां दिशं रथयुजापरिवर्तितवाहनः ॥

दिग्मुखानिराकिर्हिमनिग्रहे विमलतन्मलवनगमत्यजत ॥ २५ ॥ कुसुमजन्मतो नवपल्लवा

स्तदनुषट्पदकोकिरुजितं ॥ इति यथा क्रममाविरभून्मधुर्द्रुमवतिमवतीर्यवनस्थलीम् ॥ २६ ॥

निगमिषुरिति धनसधुषितां कुवेराधिष्ठितां दिशं निगमिषुः गंतुमिच्छः रथयुजासारथिना अनुरुणापरिवर्तितवाहनो निवर्तिता
श्वः रविः हिमस्य निग्रहेः निराकरणो दिग्मुखानि प्रभातानि निमलवनं विजयन् मलयं नगं मलयचलं अत्यजत दक्षिणां दि
दि शमताक्षीत्यर्थः ॥ कुसुमेते अदौ कुसुमजन्मतो नवपल्लवाः तदनु अनुलक्षण इति कर्मप्रवचनीयत्वाद् इति या यथासंख्यं
तदुभयानंतरं षट्पदानां कोकिरानां च कूजितमित्येवं प्रकारेण यथा क्रमं क्रममनतिक्रम्य द्रुमवतीं द्रुमभूषिष्ठां च न स्थलीं मवतीर्य म

॥ यथे ॥

बेनगलेखारव

अथ धनद्वयं मंग

अथ रीयस्य मसमधुः

विक्रमपूजि

मिहपलक्षिनः

सु. ५६

रघुव-सं

२

कृष्णशृंगेति॥॥कृष्णशृंगादयःकृष्णशृंगोनामकश्चिदपिस्तदादयः॥यतात्मनःवशीकृता
तःकरणाःसंतःकृतुमृतोवायजंतोत्पत्तिजःयाजकाःकृत्विमित्यादिनाकिंप्रसयीतो
निपातः॥संतानकोक्षिणःपुत्रार्थिनःतस्मद्वारयस्यपुत्रियांपुत्रसायनिमित्ता॥पु
त्रावच्छेदेचेतिष्ठप्रत्ययः॥इष्टिपागमारेतिरेप्रचक्रिरे॥४॥तस्मिन्निति॥॥तस्मिन्नवम
कृष्णशृंगादयस्तस्यसंतःसंतानकोक्षिणः॥आरेतिरेजितात्मानःपुत्रीयामिष्टिमृत्ति
जः॥४॥तस्मिन्नवसरेदेवाःपौलस्त्योपप्लुताहरिं॥अनिजग्मुर्निदाघात्रीःछायावृक्ष
मयेदेवाःपुलस्त्यस्यगोत्रापत्यपुमान्पौलस्त्योरावणःतेनोपप्लुता
पाडिताःसंतोनिदाघात्रीःधर्मानुराः॥अध्वानंगच्छतातिअध्वगाःपांर्योः॥अंतस्यता
ध्वहरवारसर्वानितेषुडइतिप्रत्ययः॥छयाप्रधानेहसंछायावृक्षमिव॥आकपा
र्थिवादित्वात्समासः॥हरिविष्णुमनिजग्मुः॥५॥॥

मर्गः

रामः

तेइति॥॥तेदेवाश्चोदन्वतंसमुद्र॥उदन्वानुदधौचेतिनिपातःप्रापुः॥आदिपुरुषोविष्णुश्चबु
बुधेयोगनिद्राविजहावित्यर्थः॥गमनप्रतिबोधयोरविलंबार्थेचकारौ॥अव्याक्षेपोगमन
स्याव्यासंगःअविलंबइतिपावतअविष्यत्याःकार्यसिधेरलक्षणंलिङ्गंहि॥॥उक्तंच॥अ
नत्यपरताचेतिकायसिधेरुल्लक्षणमिति॥६॥॥जोगीति॥॥द्यौरोकोयेषांतेदिबोक
तेचप्रापुरुदन्वतंबुबुधेचादिष्टरुषः॥अव्याक्षेपोऽविष्यंत्याःकार्यसिधेरलक्षणं॥
॥जोगिजोगासनासीनंददृष्टुस्तदिबोकसः॥तत्फणामंडळोदर्विर्मणिद्योतितविग्रहं
सोदेवाः॥एषोदरादित्वात्साधुः॥जोगिनःशेषस्यजोगःशरीरं॥जोगःपुरुषेस्त्रो
दिहतावहेश्चफणकाययोरित्यमरः॥सरावासनंसिंहासनंतत्रासीनमुपविष्टं॥आसे
रानचइहासइतीकारादेशः॥तस्यजोगिनःफणामंडलेउदर्विषःउद्रमयोमणय
स्तद्योतितविग्रहंविष्णुददृशुः॥७॥॥

3

प्रमेति॥॥ पुनः किं विधं प्रनयाः नुलिप्रेचनुरंजितं श्रीवत्सं नाम लोचनं येन ते॥ लक्ष्म्या विभ्र
मदर्पणं विलासादर्शं॥ कोस्तुन इति आख्यायस्यते॥ असांसमुद्राणां सारं स्त्रिरांशं॥ म
णिमित्यर्थः॥ दृढता उरसा विन्नाणं॥ १०॥ बाहुनि रिति॥ विटपाकारैः शशाकारैः॥ दि
व्याजरण नृषितैर्वह्निरुपलक्षितं॥ अतएवापी॥ सैधवीनां मध्ये आविर्भूतं पारिण्यक्षै
प्रनानुलिप्रेचनं श्रीवत्सं नश्मा विन्नमदर्पणं॥ कोस्तुनाख्यमपां सारं विन्नैतं दृ
ढतोरसा॥ १०॥ बाहुनिर्विटपाकारैर्दिव्याजरण नृषितैः॥ आविर्भूतमपां
मध्यात् पारिजातमिवापरं॥ ११॥ दैत्यस्त्रीगंडलेखानां मदरागविलोपिनि॥
जातं अपरं पारिजातमिबस्थितं॥ ११॥ दैत्येति॥ दैत्यस्त्रीगंडलेखानां असुरांग
नागध्वजस्त्रीनां यो मदरागसंविभुं पंहितं हरंति॥ इति मदरागविलोपिनिस्ते श्वेतनाव
हिः सजीवैर्हेति निःसुदर्शनादितिः शस्त्रैः हेतिः शस्त्रैर्गर्जरस्रयोरिति के शब्दः॥

रघु-टी-सं

४

उदारितजयस्वनेन जयशब्दमुद्योषयन्तानिःस्त्रिमितानिः शस्त्रदेवतानिरुपास्यमानमित्यर्थः
१२॥ ॥ मुक्तेति ॥ ॥ मुक्तः भगवत्सन्तिधानात्सः शपेण हीचरेण सहविरोधः सहजमपि
चेरयेन तेन कुलिशत्रणा अमृताहरणकालेन्द्रियधेये वज्रप्रहारास्त्रावलक्ष्माणियस्य
तेन ॥ प्रबध्ने जलिवेन तेन प्राञ्जलिना कृतं जलितेनैत्यर्थः ॥ विना तेनाबु ॥ धतेन गरुत्म

आयुधैश्चेतनावद्रिरुदारितजयस्वने ॥ १२ ॥ मुक्तशेषविरोधेन कुलिश
त्रणलक्ष्मणा ॥ उपस्थितं प्राञ्जलिना विना तेन गरुत्मता ॥ १३ ॥ ॥

ता उपस्थितं उपासितं ॥ पुरा किल तेन विष्णुना मातलि प्रार्थितेन इह तुर्युण केरपाः पसुः
कस्यचित्सर्पस्य गरुडादनयदाने कृतं स्वविपक्षरक्षणं ॥ सुनितं पक्षिराजं त्वधो द
हेत्वन्तो बलादपुःस्त्रिगर्वितं स्ववामतर्जनीनारेणैव नृका नगवान् विनिनायेति महा ना
रती कथां सूचयति विना तेनेत्यनेन ॥ १३ ॥ ॥

राम
४

योगेतिने ॥ ॥ योग एव मनसो विषयांतरव्यावृत्तिसाम्यान्निद्रातस्यान्ते वसाने विशदैः प्रसन्नैः
पावनैः शोधकैः अवलोकनैः सुखशयने पृच्छन्तीति सौख्यशयनिकास्मान् ॥ पृच्छन्ती सुस्ना
तादिभ्य उपसंख्यानमिति ढकृन्वादी नृषी ननु गृह्णन्ते ॥ १४ ॥ ॥ प्रणिपत्येति ॥ ॥ अथ द
शानन्तरं सुराः सुरदिषो असुराणां शमयित्रे विनाशका यतस्मै विस्मये प्रणिपत्य सुसं

योगनिद्रातविशदैः पावनैरवलोकनैः ॥ नृषादी ननु गृह्णन्तं सौख्यश
यनिका स्मृतीन् ॥ १४ ॥ कुळर्क ॥ ॥ प्रणिपत्य सुरास्तस्मै शमयि
त्रे सुरदिषो ॥ अथेनं तुष्टुः सुत्यमवाङ्मनसगोचरं ॥ १५ ॥ ॥

स्त्रोत्राहं ॥ एतिसुरास्य द्रुपः कवितिक्रप प्रत्ययः ॥ वाक्कमनश्च वाङ्मनसे अचतु
रेत्यादिना प्रत्ययां तो निपातः ॥ तयोर्गोचरो विषयो न भवतीति अवाङ्मनसगोचर
स्त्रे एनं विष्णु प्रतुष्टुः असुवन ॥ १५ ॥ ॥

रघुव. टी.

५

नमः इति ॥ ॥ सर्वमादौ विश्वसृजे विश्वसृष्टे ॥ तदनुसर्गानंतरं विश्वं विन्नते पुनते ॥ अथ वि
श्वस्य संहते एव त्रेधा स्थितिः संहारकर्तृत्वेन स्थित आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै ब्रह्मवि
स्तुह रात्मने तु संनमः ॥ १६ ॥ ॥ ननु कूटस्थस्य कथं त्रैरूपमिव्याशं कोपाधिकमित्या

नमो विश्वसृजे एवं विश्वं तदनु विन्नते ॥ अथ विश्वस्य संहर्तु
त्वे त्रेधा स्थितात्मने ॥ १६ ॥ रसांतराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽशु
ते ॥ देशे देशे गुणेष्वेवमवस्थास्त्वमविक्रियः ॥ १७ ॥ आ ॥

ह ॥ ॥ रसांतराणीति ॥ ॥ एकरसं मधुरैकरसं दिवि नवं दिव्यं पयो वषोदिकं देशे देशे अ
न्यान् रसांतराणि लवणादीनि यथाऽश्रुते प्राप्नोति ॥ एवमविक्रियो निर्विका
र एकरूप इत्यर्थः ॥ त्वं गुणेषु अवस्थाः स्रज्ज्वादि रूपाः अश्रुषे ॥ १७ ॥

मर्ग १०

राम.

५

अमेय इति ॥ ॥ हे देवत्वं अमेयः लोकैरियत्र पानपरिच्छेद्यः ॥ मितलोकः परिच्छिन्नलोकः ॥
अनर्थानि स्पृहः ॥ आवहतीत्यावहः ॥ पचाद्यच् ॥ ॥ प्रार्थनानामावहः ॥ कामदः अजितः अ
मेयैर्न जितः जिह्नुर्नृपशीलः ॥ अत्यंतमवक्तुः सूक्ष्मरूपः व्यक्तस्य सूक्ष्मस्वकारणं १८

अमेयो मितलोकस्त्वमनर्थप्रार्थनावहः ॥ अजितो जिह्मुरत्यंतमवक्तो व्यक्तकारणं ॥
१८ ॥ एकः कारणतस्तोतामवस्थां प्रतिपद्यते ॥ नानात्वे रागसंयोगात्फटिकस्यैव तस्मै
त ॥ १९ ॥

एक इति ॥ ॥ एकः एकरूपः त्वं कारणतः उपाधितः ॥ तांतामवस्थां प्रतिप
द्यसे तस्मात्ते नानात्वं ॥ रज्यते ऽनेनेति रागः ॥ रागप्रव्यंजपाकुसुमादितस्य संयो
गात्फटिकस्यैव प्रक्षिप्तमेतत् ॥ गताप्यच ॥ १९ ॥ ॥

रघुवं. ८०.
६

रुदयेति॥ ॥ हे देवत्वं हृदयं सर्वं तयामितस्योयावित्यसंनिहितं तथापि अनासन्नं अगम्यरू-
पत्वादिप्रकृतं च विदुः॥ संनिरुहस्यापि विप्रकृतत्वमिति विरोधः॥ अकामेनित्यवृण्वत्वात्
निःकामं॥ तथापि तपस्विने लोकयात्रार्थं तापसं विदुः॥ अडकं गीतासु॥ नानावाप्तमवा-
प्त्यं वत्तं त एव कर्मणीति॥ किंच यद्यपि अतिष्ठोस्तप एवेति विरोधः दयालुं परदुःखप्रदं
रुदयस्त्वमनासन्नमकामत्वात् तपस्विनो॥ दयालुमदयास्पृष्टं पुराणमजरं विदुः॥ २०॥
रणेषु तथापि अथ स्पृष्टं नित्यानंदरूपत्वादुःखं अखिलं विदुः॥ अघं डुरितदुःखयोरिति
विश्वः॥ दयालुं परदुःखं चेति विरोधः॥ इष्टं धर्मात्वं संतुष्टः क्रोधनो नित्यशंकितः॥ पर-
मो ग्योपजीवी च यदेते नित्यदुःखिता इति महाभारते॥ पुराणमनादि अजरं निर्विकार-
त्वादक्षरं विदुः॥ चिरंतनं न जीयतांति विरोधात् लंकारः॥ उक्तं च॥ अनासत्त्वे विरोध-
स्य विरोधात् लंकारमिति॥ विरोधेन च लौकिकमहिमत्वं व्यज्यते॥ २०॥ ॥

सर्ग. १०

सु.

राम.
६

सर्वज्ञ इति॥ ॥ त्वं सर्वस्य ज्ञः सर्वज्ञः इत्युपधत्तप्रीतिरः क इति क प्रत्ययः॥ अविज्ञातः न
केनापि ज्ञात इत्यर्थः॥ त्वं सर्वस्य योनिः कारणं त्वं तु आत्मन एव नवतीति आत्मनः॥ न ते
किंचित् कारणमस्तीत्यर्थः॥ त्वं सर्वस्य प्रभुः नियामकः॥ त्वमनीशः त्वमेकः सर्वरूपभाक्
त्वमेक एव सर्वोत्तमावर्तम इत्यर्थः॥ २१॥ ॥ सप्तेति॥ ॥ हे देवत्वं सप्तभिः सामभिः रघोत

सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मनः॥ सर्वप्रभुरनीशस्त्वमे-
कस्त्वसर्वरूपभाक्॥ २१॥ सप्तासामोपगीतं त्वां सप्ताणं विजलेश-
यं॥ सप्ताचिमुखमाचरन्तुः सप्तलोकैकसंश्रये॥ २२॥ ॥

रादिभिर्मूर्खैरुपगीतं तद्विदित्यादिना उन्नतपरसमासः॥ सप्तानामर्षवानां जलं सप्ता-
णं विजलं॥ पूर्ववत्समासः॥ तत्रैते यस्मै सप्ताणं विजलेशयं॥ शयवासवासिष्कालादित्य-
लुकसप्ताचिरसिमुखं यस्मै तं॥ अग्निमुखं वै देवा इति श्रुतेः॥ सप्तानां लोकानां नृवृ-
क्षरादीनां एकसंश्रयं पूर्ववत्समासः एवैतत्तमाचरन्तुः॥ २२॥ ॥

रघुवंशः

७

चतुरिति॥॥चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां वर्गश्चतुर्वर्गः॥त्रिवर्गो धर्मकामार्थश्चतुर्वर्गः समोक्ष
कैः रित्यमरः॥तत्फलकंचतत्तानं॥चत्वारिषु गानि कृतत्रैतादीनियस्याः साचतुर्थ्युगा॥का
ळावस्थाकाळपरिणामः चत्वारो वर्णाः प्रकृता उच्यंते यस्मिन्निति चतुर्वर्णमियश्चातुर्व
र्ण्यप्रचुरइत्यर्थः॥तत्प्रकृतवचनेमयद्॥तद्विधितार्थत्वादिना तद्विधितार्थविषये तत्पुरुषस

चातुर्वर्गफलं ज्ञानं काळावस्थाचतुर्थ्युगाः॥चतुर्वर्णमियोलोकस्त्व
त्रः सर्वंचतुर्मुखात्॥२३॥अस्यासनिगृहीतेन मनसा रुदयाश्रयं॥
ज्योतिर्मयं विचिन्वंति योगिनस्त्वां विमुक्तये॥२४॥ ॥ ॥

मासः॥सलोकइत्येवं रूपं स चतुर्मुखात् चतुर्मुखरूपिणः वक्त्रः जातमिति शेषः॥इदं सर्वं
ममृजयदिदेकिंचेति श्रुतेः॥२३॥॥अस्यासेति॥अस्यासेन निगृहीतं विषयातरेष्वनिवर्ति
तं तेन मनसा योगिनो रुदयाश्रयं रूपं यस्त्वं ज्योतिर्मयं त्वां विमुक्तये मोक्षार्थं विचिन्वंति अन्वि
श्यंति ध्यायंतीत्यर्थः॥२४॥॥

सर्ग १०

सर्ग

रामः
७

अजस्येति॥॥न जायत इत्यजः अन्येष्वपि दृश्यत इति उग्रत्ययः॥तस्य जन्म मृत्यु तस्यापि जन्म मृत्यु
तः॥ममृयादिरूपेण जायमानस्य निरीहस्य निःस्पृहस्य॥पिहतद्विषः शत्रून् हतवत इत्यर्थः॥
जागरूकस्य सर्वसाक्षितयानित्यप्रबुधस्यापि स्वपतः॥योगनिद्रामनुभवतः॥इत्यं विरुध
चेष्टस्यापि तव याथात्म्यं को वेद वेत्ति॥२५॥शब्देति॥॥रूपादिरूपेण शब्दादीन् विषयान्

अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः॥स्वपतो जागरूकस्य
याथात्म्यं वेद कस्तव॥२५॥शब्दादीन् विषया भोक्तुं चरितुं दुश्चरं
तपः॥पर्याप्तोऽसि प्रजाः पातु मोदासीत्येन वर्तितुं॥२६॥॥

भोक्तुं नरनारायणादिरूपेण दुश्चरं तपः चरितुं तथा देत्यमर्दनेन प्रजाः पातुं भोदासी
त्येन तस्मै न वर्तितुं पर्याप्तः समर्थोऽसि॥भोगतपसोः पातु नो दासीत्ययोश्च परस्पर
विरुधयोराचरणत्वादस्यः कः समर्थ इत्यर्थः॥२६॥॥

बहुधेति॥ ॥ आगमेस्वीयासां व्यादिनिर्दृष्टिर्नैर्जिन्ता अपि सिद्धिहेतवः पुरुषार्थसाधकाः पंथानः
उपायाः जान्ता व्यासमे जान्ता वीयाः गाणाः ॥ वृक्षाच्छ्रुतिष्ठप्रत्ययः ॥ ओपाः प्रवाहा इव तेष्वा
गमैरागादिर्जिन्ताः ॥ सिद्धिहेतवश्च अर्णव इव त्वप्येव नियतं ति प्रविशंति ॥ येन केनापि रू
पेण त्वमेव प्राप्यते इत्यर्थः ॥ यथा ऊरा चायिः ॥ किं बहुना कारवोपि विष्वक् कर्म तु पासत इ
व ऊघाप्यागमैर्जिन्ताः पंथानः सिद्धिहेतवः ॥ त्वप्येव नियतं त्वोपाजा क्व वीया इवाव्यवि ॥ २७ ॥
त्वदावेशितचित्तानो त्वत्समर्पितकर्मणो ॥ गतिस्ते वीतरागाणा मन्त्रयः सन्निवृत्तये ॥ २८ ॥

ति ॥ २७ ॥ त्वप्येति ॥ ॥ त्वप्यावशिते निहितं चित्तं येषां तेषां ॥ त्वत्समर्पितानि कर्माणि येषां तेषां मत्त
ना नवमङ्गको मद्याजीमान् मस्कुरु ॥ मामेवाश्रयसि कौंतेय प्रतिजाने प्रियोसि मे इति जगत्
इव नात् ॥ वीतरागाणां विरक्तानां अन्त्रयः सन्निवृत्तये मोक्षायेत्यर्थः ॥ त्वमेव गतिः साधने
तमेव विद्वानमृत इह जवति नात्यः पंथा विद्यते अयनायेति श्रुतेरित्यर्थः ॥ २८ ॥ ॥

प्रत्यक्ष इति ॥ ॥ प्रत्यक्षः प्रत्यक्षप्रमाणगम्यः तव मत्स्यादिः पृथिव्यादिर्महदैश्वर्यं च ॥ अपरीक्षे
द्यः अनवधार्यः ॥ आत्रवाग्बेदः यतो वा इमानि भूतानि जायंते इत्यादि श्रुतिः ॥ अनुमानां क्षि
प्तादिक सकर्तृकं कार्यत्वात् ॥ घटवदित्यादिकं साध्यं गम्यं त्वं प्रतिका कथा ॥ प्रत्यक्षमपि त्व
त्कृतं ॥ जगदपरिच्छेद्यं तत्कारणं अत्र प्रत्यक्षस्त्वमपरिच्छेद्य इति किमु वक्तव्यं इत्यर्थः ॥ २९ ॥

केत्यक्षोप्यपरिच्छेद्यो मत्स्यादिर्महिमा तव ॥ आप्रवागनुमानासां साध्यं त्वं प्रतिका
कथा ॥ २९ ॥ केवलं स्मरणेनापि पुनः सिद्धुरुषं यतः ॥ अनेन हन्तयः शेषानि वेदितुं

केवलमिति ॥ ॥ स्मरणेन चिंतनेन केवलं कुरु सं ॥ केनैकैवेति विश्वः ॥
पुरुषं स्मृत्वा रं पुनः सिद्धो यदि त्यर्थः ॥ अनेन स्मृतिकार्येण एव त्वयि विषयेयाः सि
ष्टा अवशिष्टावतयो दर्शनस्पर्शनादयो व्यापारास्ताः निवेदितुं का विज्ञापितकार्याः
तव स्मरणं स्पष्टं फलं ॥ ३० ॥ ॥

रघुवे. उदधेरिति ॥ ॥ उदधेरत्नानीव विवस्वतः तेजांसि बहुराणि च स्य नमो चराणिते चरितानि
 ९ स्मृतिमो व्यतिरिच्येते विशेषस्तु न शक्यते इति ॥ ३१ ॥ ॥ अनवाप्तमिति ॥ ॥ अनवाप्तमप्राप्तं
 अवाप्तं प्राप्तं ते किंच न किंचिदपि न विद्यते नित्यं परिपूर्णत्वादिति नावः ॥ तर्हि किं निवे
 धने जन्म कर्मणीतत्राह लोकेति ॥ एको लोकानुग्रह एव ते तव जन्म कर्मणो हेतुः परमका
 उदधेरिव रत्नानि तेजांसि विवस्वतः ॥ स्मृतिमो व्यतिरिच्येते हरेण चरितानि ते ॥ ३१ ॥ अ
 नवाप्तमप्राप्तं ते किंच न विद्यते ॥ लोकानुग्रह एव हेतुस्ते जन्म कर्मणोः ॥ ३२ ॥ म
 हिमाने यदुकीर्त्यते वसेद्भीयते वचः ॥ श्रमेण तदशक्त्या वानुगुणानामीयत्रया ॥ ३३ ॥
 रुणिकस्य ते परार्थैव प्रवृत्तिः ॥ ३२ ॥ ॥ महिमानमि ॥ ॥ तव महिमानमुत्कीर्य वचः संकी
 यते इति यत्तद्वचः संहरणं श्रमेण वाग्यापारश्रोत्या अशक्त्या वा कार्त्स्न्येन वक्तुं अशक्य
 त्वाद्गुणानामीयत्रया एतावत्वेन न ते वा मानं त्यादिति नावः ॥ ३३ ॥

सर्ग-१०

सु

राम
९

इति ति ॥ ॥ इति ते सुराः तमधोक्षजं च धो नृते मक्षजं इन्द्रियज्ञानं यस्मिन् तमक्षी धोक्षजे विष्णु
 प्रसादयामासुः प्रसन्नं वक्तुं हियस्मात् परमेष्ठिनः सर्वोत्तमस्य सा देवैः कृता व्यारुतिः नृ
 तार्थव्यारुतिः नृतस्य सत्यस्यार्थे स्फोटिः ॥ युक्तेस्मादाह ते नृतमित्यमरः ॥ न स्मृतिः न प्र
 संसमात्रं महान्तो हियथा कथंच न सुलभा इति नावः ॥ ३४ ॥ ॥ तस्मा इति ॥ सुराः देवाः

इति प्रसादयामासुस्ते सुरास्तमधोक्षजं ॥ नृतार्थव्यारुतिः सा हि
 स्मृतिः परमेष्ठिनः ॥ ३४ ॥ तस्मै कुशलसंप्रणं जेत प्रीति ये सुराः ॥
 नयमप्रबोधलादाश्चर्युर्नैकृतोदवः ॥ ३५ ॥ ॥ ॥ ॥

कुशलस्य संप्रसन्नं न व्यंजिता प्रीतिर्यस्य तस्मै ॥ लक्षितप्रसादायेत्यर्थः ॥ अत्यथा
 न रविज्ञप्तिमुखराणां मिबविफला स्यात् इति नावः ॥ तस्मै विष्णवे अप्रलये प्रलयाना
 वेप्युद्वेलादुन्मयादानैकृतो राक्षसः स एवोदधिः तस्मात्प्रयमाचर्युः कथितवतः ॥ ३५ ॥

रघुवंश-सं
१०

अपेति॥॥अथवेद्यायामधि कूलेसमासत्रानांमनिरुशानोरेलानांरंध्रेषुगदरेषुअनुना
दिनाप्रतिध्वनिमतास्वरेणपरिहृताण्यवध्वनिःतिरस्कृतसमुद्रघोषोभगवानुवाच॥३६॥
पुराणस्येति॥॥पुराणस्यचिरंननस्यकवेःतस्यनगवतोवर्णस्त्वानेषुउरःकंवादिषुसमीरिता
सम्यगुच्चारिताः॥अतएवकृतःसंघादितःसंस्कारःसाधुत्वस्यष्टताल्वादिस्रयतोयस्याःसा
अथवेनासमासजनशैलरंध्रादुवादिना॥स्वरेणोवाचनगवान्यपरिहृताण्यवध्वनिः॥३६॥
पुराणस्यकवेस्तस्यवर्णस्त्वानसमीरिता॥बभूवपदसंस्काराचरितार्थेवभारती॥३७॥
बभौसशानज्योत्स्नासावित्रीर्वदनोक्तता॥निर्यातशेषाचरणगतगंगेवोर्ध्वप्रवर्तिनी॥३८॥
भारतीवाणीचरितार्थाहतायाबभूवैवाएवकारस्तुअसंभावनाविपरीतभावनामुदासायः
३७॥बभौविति॥॥वित्रीर्विस्तोर्वदनाडुक्तानिःसृतासदशानज्योत्स्नादंतकांतिसहिता॥इव
विशेषणंभवत्सातिशयार्थं॥अतएवभारतीचरणदंघ्रेनिर्याताचसागंगेवैतिसमाना
धिकरण्यनिर्वाहात्निर्यातायाःशेषेतिविग्रहेषुवज्रावोर्ध्वटाव॥ऊर्ध्वप्रवर्तिनीऊर्ध्वप्र
वाहिनीगंगेवबभौवित्युल्लेखा॥३८॥॥

सर्ग-१०

सु

राम
१०

यदाहनगवान्तदाह॥॥जानइति॥॥हेदेवाःवोयुष्माकंअनुभावपराक्रमोमहिमपुरु
षाकारीरक्षसाकांतानुभावपराक्रमो॥अंगिनांतमसेवो
जौगुणौमथममध्यमौ॥३९॥॥विदितमिति॥॥किंचअकामेना

जानेवोरक्षसाकांतानुभावपराक्रमो॥अंगिनांतमसेवो
जौगुणौमथममध्यमौ॥३९॥विदितंतप्यमानंचतेनमेनुवन
त्रयं॥अकामोपनतेनेवसाधोऋदयमेनसा॥४०॥॥

निष्ठयोपतेनाप्रमादागतनएगुसापापेनसाधोःसकृन्सकृदयमिव॥तेनरक्षसा
तप्यमानंसंतप्यमानं॥तपोर्वादिताकर्मणिज्ञानच॥नुवनत्रयंचमेविदितंमया
ज्ञायतेइत्यर्थः॥मतिबुधत्वादितावर्तमानोक्तः॥कस्मचेवर्तमानइतिषष्टी॥४०॥

रघुनेश. सं.

१९

कार्येष्विति ॥ किंच ॥ एककार्यत्वादावयोरैकाग्र्यार्थेनोः कार्येषु कर्तव्येषु विषये वज्रिणा
इदं ग्राह्यम् ॥ इदं कुर्वन्ति प्रार्थना यो नोऽस्मि ॥ तथा हि वातः स्वयमेवाभ्यर्च्यतेः सारथ्यं साहा
य्यं प्रतिपद्यते प्राप्नोति ॥ ननु वक्रि प्रार्थनयेत्येवकारार्थः ॥ प्रेक्षावतो हि स्वार्थे स्वतएव
प्रवृत्तिर्न परप्रार्थना ॥ या स्वायश्चायेमेव इदं स्यत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ॥ स्वेति ॥ ॥ पुरा किल त्रिपुरा
कार्येषु चैककार्यत्वादभ्यर्थोऽस्मिन् वज्रिणा ॥ स्वयमेव हि वातो धमेः सारथ्यं
प्रतिपद्यते ॥ ४१ ॥ स्वासिधारपरिरुतः कामं च क्रस्यते न मे ॥ स्वापितो दश
मो मृधालिमांश इव रक्षसा ॥ ४२ ॥ किल त्रिपुरारिप्राणनायस्वशिरोसिद्धिं दत्ता
दशकंधरेण यत्तदशमं मशिरो वशेषितं तन्मन्त्रं कार्यमित्याह ॥ स्वासिधारया खड्गधा
रया परिरुतः अछिन्न इत्यर्थः ॥ दशमो मृधामि चक्रस्य कामं पर्याप्तिः लब्धाः प्राप्ता
नाग इव ते न रक्षसा स्त्रापितः तत्सर्वथा तमहे हनिष्यामीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ॥ वृ ॥

सर्ग. १०

राम.

१९

तर्हि किं प्रापुषेक्षितो अत आह ॥ स एव इति ॥ किंतु स्रष्टुर्ब्रह्मणो वराति सर्गादिरदाना
धेतोर्मया तस्मिन् दुरात्मनः रिपोः रावर्णस्यात्मारूढे अत्यारोहणं अतिवृद्धिरित्यर्थः ॥ न
पुंसकेनावेकः ॥ नोगिनः सर्पस्य अत्यारूढमत्यारोहणं चेदनेनेव सोढे सत्यमिति
पावे स रावार्थः ॥ चंदनद्रुमस्यापि स शराव नित्यं तेति दृष्टव्यं ॥ ४३ ॥ ॥ संप्रति वर
स्रष्टुर्वराति सर्गाच्च मया तस्मिन् दुरात्मनः ॥ अत्यारूढं रिपोः सत्यं चंदने
नेव नोगिनः ॥ ४३ ॥ धातारं तपसा प्रीतं यया चे स हि राक्षसः ॥ देवात्स
र्गादवध्मत्वं मत्स्यैवास्त्वा पराङ्मुखः ॥ ४४ ॥ ॥ वृ ॥ ॥

स्वरूपमाह ॥ ॥ धातारमिति ॥ स राक्षसः तपसा प्रीतं संतुष्टं धातारं ब्रह्मा
णं मत्स्येषु विषये आस्त्वा पराङ्मुखः आदरविमुखः स न मत्स्यनिनाहत्येव
देवात्सर्गादिशिव्या देवस्यैव ध्मत्वं यया चेहि ॥ ४४ ॥ ॥

धा

सुदी. सं.

१२

तर्हि कागतिरित्याशंभ्यमदुष्पवतारेण हनिष्यामीत्याह ॥ सोहमिति ॥ ॥ सोहं दशरथस्य पु
त्रं पुमान् दशरथिः ॥ अत इति जिति इज प्रत्ययः रामो नृत्वातीक्ष्णोः शरैः स्मृते रावण
स्य शिरसि वकमलानि तेषामुच्चये राशिं रणरुमेव लिक्षमं घृणाहं करिष्यामि पुष्पमध
सोहं दशरथि नृत्वारणरुमेव लिक्षमं ॥ करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैस्त
छुरः कमलोच्चये ॥ ४५ ॥ अचिराद्यज्वनिर्गोकल्पितं विधिव
त्युन ॥ मायाविजिरनालीदमादास्यध्वेति शाचरे ॥ ४६ ॥
नापुष्पनिष्पाद्या हि पूजेति जावः ॥ ४५ ॥ ॥ आविरारिति ॥ ॥ यज्वनिर्गोकल्पितं विधिवत्
कल्पितं उपरुते नागं हविर्गामायाविजिः मायावज्जिः ॥ आस्मायामेधस्मजो विजिरिति
विजिप्रत्ययः ॥ निशाचरे रक्षोत्रिरनालीदं अनाक्रोते यथा तथा ॥ चिरात् पुनरादास्यध्वे
प्रहोष्यथा ॥ ४६ ॥

सर्ग १० १०

सु

राम

१२

वैमानिका इति ॥ ॥ मरुतां देवानां पृथिव्योन्निवैमानिका विमानैश्चरंतः चरतीति वक्तुं
त्ययः मेघावरणतत्पराः रावणजयेन मेघातथा धि नितसरा ॥ पुष्पकृतितः पुष्पकालोके
नय हृद्य रावणविमानदर्शने तयः सक्षोभस्तस्य जंतु ॥ ४७ ॥ मोक्षध्वमिति ॥ ॥ हे देवाः
य्यं शापेन नलकूवरणापेन यंत्रिताः प्रतिबधः पौलस्त्यस्य रावणस्य बद्धात्कारणये
वैमानिकाः पुष्पकृतस्त्यजंतु मरुतां पथि ॥ पुष्पकाब्जो कसंक्षोभं मेघावरणत
त्यरा ॥ ४७ ॥ मोक्षध्वे सुरवंदीनां वेणीबंधानरूपितान् ॥ शापयंत्रितपौलस्त्य
बद्धात्कारकचग्रहे ॥ ४८ ॥ ॥ कचग्रहाः केशाकर्षास्त्रैररूपिताननुपहतानस्वर्ग
वंदीकृतस्वर्गागतां वेणीबंधान् मोक्षध्वं मोक्षयिष्यथा ॥ पुरा किं नलकूवरेणात्म
नमनिमरं त्यागनायाः बलात्कारेण सजोगात् कुथेन दुरात्मा रावणः शत्रुः स्त्रीणां व
लाद्राहणे मूर्धा ते शतधा न विष्यतीति नारती कथा नुसंधेया ॥ ४८ ॥

वैश्वानिका इति ॥ ॥ मरुतो देवतां ययिष्योन्निवैमानिकाः विमानैश्चरन्तः ॥ ॥ अरस्योतिता ॥ ॥ स
 ह स्माविहं सपादमेघः नीले मेघे श्वे विश्वस्यो संपरावण इति विग्रः ॥ विश्ववः ॥ ॥ वाक् ॥
 पत्यमित्यणि कृते विश्ववसो विश्ववणरवणविति विश्ववसो विश्ववणरवणविति विश्ववशब्
 स्मरन्निविषये रावणादेशे रावण इति रूपं सिद्धं ॥ ॥ सगव अवग्रहो वर्ष प्रतिबंधस्तेन कृतं ॥

पुररूतप्रनत।यःसुरकार्योद्यतेसुयः॥अंशैरनुययुर्विस्तुपुष्पैर्वयुमिवमण्डुमाः॥५०॥

स्नानं शुष्यमाणं मरुतो देवा एव सस्यं इत्येवं रूपेण वागमते न वा कुसलिलेन ॥ अमृतं यत्तदो

षे स्यात्पादेषु सलिले मृतमिति विश्वः ॥ आनिदृष्ट्या निषिंच्यति रोदधे घ्नतर्दधे ॥ ४९ ॥

पुरुहूतेति॥॥पुरुहूतप्रत्तयदंश्रघाःसुराःसुरकार्येरावणवधस्येउद्यतेविष्णुअंशेमात्र

दिग्निर्दुमाः॥ पुष्पैः स्वांशैर्वधुमिवानुययुः॥ सुग्रीवादिरूपेणानरयोनिभुजाताइत्युनिप्रा

पृ: ५०११

अथेति॥ ॥ अथ तस्य विशो पत्युर्दशरथस्य संबन्धिनः काम्यस्य कर्मणः पुत्रकाम्येष्टेरेते अ
वसानेभ्यः पावकात् पुरुषः पुमान् रुतिजां विस्मयेन सह प्रवृत्वा प्रादुरभवत् ॥ तदा विनी
वात्तेषां अपि विस्मयो नृत् इत्यर्थः ॥ ५१॥ तमेव पुरुषविशिनष्टिहेमपात्रेति ॥ आयस्यपु

अथ तस्य विशोपत्युरंत्येकाम्यस्य कर्मणः ॥ पुरुषः प्रबभूवस्ये

विस्मयेन सहस्रिजां ॥ ५१॥ हेमपात्रीकृतं दोषं रिमाददानः ॥ ५२॥

यश्चरुं ॥ अनुप्रवेशादाद्यस्य पुंसस्येनापि क्वर्हं ॥ ५२ ॥

मोविहो रनु प्रवेणादधिष्ठा नाभेतो सेनापि दिव्यरूपेणापि डवहं चतुर्दशानुवनोदर
स्य नग्वतो हरे रतिग रायस्त्वा दोदुम राकं हे म पात्रगतं पयसि पकं चरुपयश्च रुं या
यमान् लदो र्यामाद पातो वहन ॥ अ न व स्वा वा निरुष्म पद्यु ओ द न च रु रिति पात्रिकाः ॥

॥ ५२॥

रघु-टी-से.
२४

प्रजापत्येति॥॥नपोदशरथः प्राजापत्येन प्रजापतिसेवेधिनापुरुषेणोपनीतं न तु वसि
ष्टेन॥ प्राजापत्यं नंतरं विधिमाप्तिहास्यागतेन पेतिरामायणे तदन्ते पायसालं उदन्वता
उदधिना आविष्कृतं प्रकाशितं पयसा सारं अमृतं दृषा वासवं ॥ वासवो हवहा हवसेत्यम
रः॥ प्रत्यग्रहीत्स्वीचकार॥ ५३॥॥ अनेनेति॥ तस्य राजा दशरथस्य गुणा अत्यैर्दृष्टाः

प्राजापत्योपनीतं तदन्तं प्रत्यग्रहीत्स्वीचकार॥ दृषेवयसां सारमाविष्कृतमुदन्वता॥ ५३॥
अनेन कथिताराजो गुणास्तस्यात्युर्लभाः॥ प्रवृत्तिचक्रमेतस्मिन्नेवैलोका प्रभवो
असाधारणा अनेन कथिताः व्याख्याताः पद्यमात्रं यो लोकास्ते लोकाः प्रियत्॥ ५४॥
चातुर्वर्ण्यादित्वात्सार्धेऽप्यजप्रत्ययः॥ तस्य प्रभवः कारणं विस्तुरपितस्मिन्नेति प्रसू
तिमृत्युविचक्रमेकामितवान् विनुवनकारणस्यापि कारणमिति परमावधिगुणस
मुहायस्येत्यर्थः॥ ५४॥

सर्ग-१०

रा. ५
२४

मइति॥॥ मत्पः चरुसंज्ञा संज्ञाता अस्मि चरुसंज्ञितं वैश्वं तेजः पत्न्योः कौशल्या केकेप्योः द्यौ
श्च पृथिवी च द्यावा पृथिव्योः॥ दिवश्च पृथिव्यामिति दिवश्च द्यावा इति॥ प्रत्यग्रं नूतनं अ
तपे वा व्यातपमिव विनेजे विनज्य ददावित्यर्थः॥ ५५॥॥ पत्नी त्रये सति द्वयोरेव विनाशकारणा
माह॥॥ अर्चितेति॥॥ तस्य राजा कौशलस्य राजा अपत्येस्त्री कौशल्या॥ दृषेत्कौशलानां दात्र
सते जो वैश्वं पत्न्योर्विनेजे चरुसंज्ञितं॥ द्यावा पृथिव्योः प्रत्यग्रमहर्षतिरिवातपं॥ ५५॥
अर्चिता तस्य कौशल्या प्रिया केकेयवंशजा॥ अतः संज्ञावितांताभ्यामुमित्रा मे छदीश्वरः॥ ५६॥
ज्यः प्रत्ययः यजश्चाविति चाप॥ अर्चिता ज्येष्ठामात्या॥ केकेयवंशजा केकेयी प्रिया इ
ति॥ अतो हेतोरीश्वरो नृत्तद्विपः सुमित्रांताभ्यां कौशल्या केकेयीभ्यां संज्ञावितांताभ्यां दा
नेन मनितो मे छतिस्मै एव च सामान्येति स्तुता च नागप्रापणमिति रात्रि उचितज्ञान
कौशलं चलस्यते॥ ५६॥॥

रघुवं. टी. सं.

१५

तइति॥ वक्रतस्तस्य सर्वतस्तस्य उचित्रतस्तस्येत्यर्थः॥ पत्युर्महीक्षित क्षितीश्वरस्य विशेषणत्रयेण
राज्ञेन सरणीयतामाह॥ चित्रत्वे अग्निप्रापत्तेते उनेपत्यो कौशल्या केकेप्यो चरोर्ये अर्धे
समजागौतयो अर्धो च तो नागो चेत्सर्ध नागो एकदेशे ताभ्यामर्धर्धजागाभ्यां पुंस्यर्धे
धर्धसमेशके इत्यमरः॥ तां सुमित्रा मयोजयतां युक्ते च कतुः॥ अयंच विनागो न रामाय

सर्ग. १०

सु.

ते वक्रतस्तस्य चित्रत्वे पत्यो पत्युर्महीक्षतां॥

चरोरर्धर्धजागाभ्यां तामयोजयतामुजे॥ ५१॥

णे संवादितत्र चरोरर्धर्धकौशल्यायै च वशिष्टार्धर्धकेकेप्येति हंपुनः सुमित्राया इत्येति धा
नात्॥ किंतु पुराणांतरसंबादो दृश्यः॥ उक्ते च तारसिंहे॥ ते पिंडप्राज्ञा ते काळे सुमि
त्रायै महीपते॥ पिंडाभ्यामत्यंतु स न तिगित्ये प्रयुज्यत इति॥ एवमत्यत्रापि पुराणंतरा
तसमाधातव्यं॥ ५१॥

राम.

१५

न चैवं सत्यपि र्विस्मिता इत्याह॥ सापीति॥ सा सुमित्रापि उनयोरपि समानः एकः पतिर्ययो
सूयोः सपत्योः निसं सपत्यादिषु इति डीशानकारश्च॥ अमरीभंगागनावारणास्य गजस्य म
दनिस्पंदलेखयोरिव गंडद्वये गतयोरिति नावः॥ प्रणयवती प्रेमवत्यासीत्॥ सपत्योरित्यत्र
समासात्तर्गतस्य पत्युरूपमानवारणस्येति॥ ५२॥ तानि रिति॥ तानि कौशल्यादिभिः

सापि प्रणयवत्यासीत् सपत्योरुनयोरपि॥ अमरीवारणस्येव मदनिःस्पंदलेखयोः
तानि गर्भिः प्रजा न त्प्रेदेवांशं संभवः॥ सोरी निरिवनाडी निरमृताश्चाधिरश्मयः॥ ५३॥

प्रजानां नृत्वे अत्युदयाय देवस्य विस्तारंशः संभवः कारणं यस्य स गर्भः॥ सूर्यस्य माः सौर्यता
निमौरिति सूर्यस्य तिष्ठत्यादि उपधायकारलोपः॥ अमृता इत्याख्यायां तां निजं लवहन
साम्प्रान्ताडी निरिवनाडी निहृष्टविमर्कुनानिः दिष्टिति निः॥ अपां विकारो अम्ययोजकम
योगर्तुद्वयं॥ अतः जाता वेकवचतां गजदाः दधिरं॥ अत्र यादवः॥ तासां शतानि चत्वारि
रमीनां दृष्टिवाहास्यर्जने॥ शतत्रय हि मोक्षगता वपर्मस्य सर्जने आनंदनाश्वमेष्वाश्च नृत्

नारुतना इति ज्ञाते दृष्टिवाहाः सामर्वा अमृतोत्ति
य इति॥ ५३॥

रघुवंश १६ संममिति ॥ स ॥ गपतश्चापन्ता ॥ गृहीताः सत्वाः प्राणिनो यानि स्याः ॥ आपन्न सर्ग १०
सत्वागः नैष्यः ॥ आपन्नसत्वाः स्यादुर्विण्यंतर्वत्तत्त्वगर्भिणीत्यमरः ॥ अतएव पांडुर
त्विषः ॥ पांडुवर्णीस्माराजपत्न्यः अंतर्गताः पुष्पाः फलारंजाः फलप्रादुर्भावासाताः

सममापन्नसत्वारैर्जुरापांडुरत्विषः ॥ अंतर्गतफलारं
जाः सस्यानामिव संपदः ॥ ६० ॥ हेमपत्रप्रतापालंगगनेच
वितन्वता ॥ उत्थंते स्म सुपर्षेन वेगाकृष्टपयोमुचा ॥ ६१ ॥

सस्यानां संपदश्चरेर्जुर्बुधुः ॥ ६० ॥ हेमेति ॥ किंचेति चार्थः हेरम्नः सुवर्णस्य पक्षा
णां प्रतापालंकातिपुंजं वितन्वता विस्तारयता वेगेनाकृष्टाः पयोमुचो मघायेन तेन सु
पर्षेन गरुत्मता गगने ता ऊत्थंते स्म ऊढा ॥ ६१ ॥ ॥ राम १६

संप्रतितासां स्वप्रदं जितान्याहुः ॥ ॥ गुप्तमिति ॥ ॥ सर्वाः संप्रेषु जलजः शंखो असिः खड्गः
गदा शङ्खं धनुश्चक्रं च तैलं छित ॥ मूर्त्तयो येषां तैवमिन् रूस्वैः पुरुषैः गुप्तरक्षितमात्मानं
स्वस्वरूपं ददृशुः ॥ ६२ ॥ विन्नत्येति ॥ किंच स्तनयोरंतरं मध्ये विलंबितं लेवमानं न्य
स्यत इति यासः कोस्तुनरावत्यासत्याको तु कालस्तुकोस्तुनमित्यर्थः ॥ विन्नत्यापयमे
गुप्तं ददृशुरात्मानं सर्वाः संप्रेषु वामनेः ॥ जलजा सिगदा शङ्खं चक्रं लोछितमूर्त्ति
भिः ॥ ६२ ॥ विन्नत्याकोस्तनया संस्तनोतरं विलंबितं ॥ पर्युपास्यंत लक्ष्म्या च पर्य
व्यजनं हस्तया ॥ ६३ ॥ कृतान्निषेकैर्दिव्यायां त्रिस्तोतसि च संप्रति ॥ ब्रह्मर्षिभिः परं ब्रह्म
गुणैरुपतस्थिरे ॥ ६४ ॥ वयं जनैर्हस्तयस्यास्तया लक्ष्म्या पर्युपास्यंत उपासिताः ॥
६३ ॥ कृतंति ॥ किंच दिवि नवायां दिव्यायां त्रिस्तोतसि आकाशगंगायां कृतान्निषेकैः क
तावगाहैः परं ब्रह्म वेदरहस्यं गुणैः परं भिः संप्रति ब्रह्मर्षिभिः कउपपप्रभृतिभिः
अविमुग्धैरित्यर्थः ॥ उपतस्थिरे उपासोचक्रिरे ॥ ६४ ॥ ॥

रघुवंश-
१९

ताम्यइति॥॥पार्थिवः दशरथः ताम्यः पत्नीम्यः आख्यातोपयोगस्तथादानात्वात्तं चमी॥त
थाविधानुक्तप्रकारानुश्रुत्वाप्रीतः आत्मानं जगद्गुरोर्विष्णोरपि गुरुत्वेन पितृत्वेन हेतु
नापराधं सर्वोक्तं मेतिरे॥६५॥॥विनक्तं॥॥एकएव रूपो विभुर्विष्णुस्मांराजपत्नीना
कृक्षिपुगर्भेषु प्रसन्नानां मया निर्मळानां जज्ञानो कृक्षिपु प्रतिमा चंद्रः प्रतिबिंब चंद्रश्च
ताम्यस्तथाविधानुस्वप्नानुश्रुत्वाप्रीतोपि पार्थिवः॥मेने परार्थमात्मानं गुरुत्वेन जग
द्गुरोः॥६५॥विनक्तात्मा विभुस्मां सामेकः कृक्षिपु नेकधा॥उवास प्रतिमा चंद्रः प्रस
न्नो नामयामिव॥६६॥अथाग्रमहिषीराजः प्रसूतिसमये सती॥पुत्रं तमोपहंते नेन कं
अनेकधा विनक्तात्मा सनुवास॥६६॥॥अथेति॥॥अथरातो दश
रथस्य सती पतिव्रता अग्रं चासौ महिषी त्वग्रमहिषी वा अग्रा चासौ महिषी चापमहिषी
केशात्मा प्रसूतिसमये प्रसवकाले औपधिर्नक्तं रात्रिसमये तमो अपहंतीति तमोपहं॥
अपे केशतमसोरिति उः प्रत्ययः ज्योतिरिव तया तमोपहंतमोनाशकरं संसारनिवर्तकं पु

सर्ग १०

स

नंसुतलेने॥६७॥

१९

रामइति॥॥अत्रिरमंते चेत्यत्रिरामं मनोहरं अधिकरणार्थं घञप्रत्ययः॥तेन बुधुषा चो
दितो प्रेरितो गुरुः पिता दशरथस्तस्य पुत्रस्य जगता प्रथमं मंगलं रामइति नामधेयं च केश
त्रिरामत्वमेव रामशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः॥६८॥॥रध्वेति॥॥रघुवंशस्य प्रदीपेन प्र
काशेना प्रतिमतेजसा तेन रामेण रक्षा गृहगताः दीपाः स्तिकाश्च हवर्तमाना दीपाः प्रत्या
रामइत्यत्रिरामेण वपुषा तस्य नोदितः॥नामधेयं गुरुश्च केशजगत्प्रथममंगलं॥६८॥
रघुवंशप्रदीपेन तेना प्रतिमतेजसा॥रक्षा गृहगता दीपाः प्रत्यादिष्टाश्चान्वन॥६९॥
शय्यागतेन रामेण माताशातोदरी बभौ॥सैकतां नोजबलिना जातु वीवशरत्कृशा
दिष्टाः प्रतिबद्धाश्चान्वन॥महादीपसमीपेन अत्यस्फुरंतीति नावः॥६९॥शार्थं॥७०॥
ति॥शातोदरीगर्भे विमोचनात्कृशादरीमाता शय्यागतेन रामेण सैकतेषु विनेयो
नोजबलिः पयोपहारस्तेन शरदि कृशा जान्हवी गंगे वबभौ॥७०॥॥

रघुवंशी सं.

१८

कैकेया इति ॥ ॥ कैकेयस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्रीकैकेया ॥ तस्यापत्यमित्यणि कृते कैकेयमित्रपुत्र
लयात्तायादेरियज इति यज्ञे ह स्पेयादेशात् ॥ तस्याः भरतो नाम शीलवान् तनयोजज्ञे जातः
यः तनयः प्रश्रयो वितयः श्रियमिव जनयित्रो मातरमलं चक्रे ॥ ७१ ॥ ॥ सुतामिति ॥ ॥ सु
मित्रा लक्ष्मणशत्रुघ्नौ नाम यमोऽयुष्मजातौ सुतो सम्यगागमितास्वप्नस्त्वाविद्या प्रबोधवि
कैकेया तनयोजज्ञे भरतो नाम शीलवान् ॥ जनयित्रो मलं चक्रे यः प्रश्रय इव श्रियं ॥ ७१ ॥
सुतो लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रा सुषुवे यमो ॥ सम्यगागमिता विद्या प्रबोधवितया विवा ॥
७२ ॥ निदोषमनवत्सर्वमाविष्कृतं गुणं जगत् ॥ अन्वगादिव हि स्वर्गो गंगतं पुरुषोत्तमं ॥ ७३ ॥
नयो तत्त्वज्ञानेन्द्रियजयोऽवसुषुवे ॥ ७२ ॥ ॥ निदोषमिति ॥ सर्वजगत्तत्त्वलोको निदोषं
त्रिंशदिदोषरहितमाविष्कृतं गुणं प्रकटीकृतारोग्यादिगुणं चानवत् अत्रोपेक्षते ॥ गंग
वंगतमवतीर्ष्य पुरुषोत्तमं विष्णुं स्वर्गोऽप्यन्वगादिव ॥ स्वस्वर्गो हि गुणवान् निदोषश्चेत्या
गमस्वर्गतुल्यमनूदित्यर्थः ॥ ७३ ॥ ॥

मग १०

सु

राम

१८

तस्येति ॥ ॥ चतुर्दशैः रामादिरूपेण चतुरूपस्य सतस्य हरेरुदये सति पीलस्योऽन्वगाव
किताः तीता ईश्वराः नाथाः इन्द्रो दयो यासाताः दिशः चतस्रः विरजस्कैरपधुलिनिर्नस्व
निर्मिषेणोऽसिताऽवेत्युत्प्रेक्षाश्च सेः कर्त्रिरिक्तः स्वनाथशरणलाजसंतुष्टानादिशामुच्छा
सवाताऽववातावनुरित्यर्थः ॥ चतुर्दिगीशरक्षणं मूर्तिचतुष्टयप्रयोजनं इति भावः ॥ ७४ ॥

तस्योदये चतुर्दशैः पीलस्य च कितेश्वराः ॥ विरजस्कैर्नस्वद्भिर्दिश उच्छसिताऽ
व ॥ ७४ ॥ कृशानुरपधूमत्वात् सलत्वादिवाकरः ॥ रक्षो विप्रकृता वास्तामपवि
धश्च वा विव ॥ ७५ ॥ दशाननकिराटे स्ये सतक्ष्णो राक्षसः श्रियः ॥ ॥ ॥

कृशानुरिति ॥ ॥ रक्षसारावणेन विप्रकृती पाडिता वित्यर्थः कृशानुरग्निः प्रजाकरः
सूर्यश्च यथा सूर्य अपधूमत्वात् सलत्वाच्चापविधश्च द्यौर्निरस्त्रऽऽवा विवास्ता ॥
अनवतां ॥ ७५ ॥ ॥ दशाननेति ॥ ॥ तत्क्ष्णो तस्मिन् क्षणे रामोऽप्यत्रिवसरे राक्षस
श्रियो अक्रविंदवः ॥ दशाननकिराटे स्य ॥ ॥

रघुवंश
१९

मणीनां व्याजेन प्रियेण दृष्टिभ्यां पर्यस्ताः पतिताः ॥ रामो दवे सति तद्व्यस्य रावणस्य किरि
मणिभ्रंशलक्ष्मणं दुर्निमित्तमत्र दित्यर्थः ॥ १५ ॥ पुत्रेति ॥ पुत्रिणो जलपुत्रस्य दशरथस्य
पुत्रजन्मनि प्रवेशानां प्रवेशयितव्यानां वादनीया इत्यर्थः ॥ तृतीयां वाद्यानां आरंभ उपक्रमं
प्रथमे दिवि देवदंडनयश्चक्रुः ॥ साक्षात्पितुर्दशरथादपि देवा अधिकं प्रहृष्टा इत्यर्थः ॥ १६ ॥

मणिव्याजेन पर्यस्ताः दृष्टिभ्यामश्रुविंदवः ॥ १६ ॥ पुत्रजन्म प्रवेशानां तृतीयां
तस्य पुत्रिणं ॥ आरंभं प्रथमं चक्रुर्देवदंडनयो दिवि ॥ १७ ॥ संतानकमया हृष्टिर्न
वने तस्य पेतुषां ॥ समंगलोपचाराणां सेवादिरचना जवत् ॥ १८ ॥

संतानकेति ॥ अस्य राजो जवने संतानकानां कल्पवृक्षकुसुमानां विकारः संता
नकमया हृष्टिश्च पेतुषां पपात ॥ कसुश्चेति कसुप्रत्ययः ॥ उगितश्चेति डीप् ॥ सा हृष्टिरेव
संतः पुत्रजन्मत्यावृष्टकाः यमंगलोपचारास्तेषामादिरचना प्रथमक्रिया जवत् ॥ १९ ॥

सर्ग १०

सु

राम
१९

कुमारा इति ॥ १ ॥ कृताः संस्काराः जातकमदियोषेष्वांते ॥ धात्रीणां उपमातृणां स्तन्यान्निषंयो
सिपिबं तातितयोक्तः ॥ ते कुमारा अग्रजेन ज्येष्ठे नेव स्तितेन पितुराने देन समंवृद्धिरे ॥ कुमा
रहृद्भापितामहं मानंदमवापेत्यर्थः ॥ कुमारजन्मनः प्रागेव जातत्वादग्रतोक्तिरानंदस्य ॥
१९ ॥ स्वाभाविकमिति ॥ तेषां कुमाराणां संबन्धिस्वाभाविकं सहजं विनीतत्वं विनयकर्मणा

कुमाराः कृतसंस्कारास्ते धात्रीस्तन्यायाधिनः ॥ आनंदेनाग्रजेनेव समंवृद्धिरे पितुः ॥ १९ ॥
स्वाभाविकं विनीतत्वं तेषां विनयकर्मणा ॥ मुमुर्क्षुसहजं ते जोहविषेव हविर्बुजो ॥ २० ॥
परस्परविरुधास्ते तद्गौरनघं कुलं ॥ अलमुद्योतयामासुर्देवारण्यमिव त्रयः ॥ २१ ॥

शिक्षया हविर्बुजो अग्र्यानां सहजं ते जोहविषा आज्यादिनेव मुमुर्क्षुवृद्धे ॥ निसर्गसंस्काराणां
विनीता इत्यर्थः ॥ २० ॥ परस्परेति ॥ परस्परमविरुद्धो अविद्विष्टाः सोऽत्रात्रा गुणवन्त इत्यर्थः ॥
ते कुमारास्तत्र सिद्धं अनघं निःपापरघोः कुलं कृतवीवसेतादयो देवारण्यं नंदनमिव
सहजविरोधिता अपिरुहनां सहावस्थानं संनवानार्थं देवविशेषणं अलमत्यंतमुद्यो
तयामासुः प्रकारायामासुः सोऽत्रात्रवन्तः कुलभूषणाय त इति जावः ॥ २१ ॥

रघु.रा.स.

२९

समान इति ॥ ॥ ॥ शीघ्रतः स्निग्धा भ्रातरौ येषां ते सुभ्रातरः ॥ न एतश्चेति कपप्रत्ययो न भवति ॥ बंदिते
भ्रातुरिति निषेधात् ॥ तेषां भ्रातः सौ भ्रात्रं ॥ युष्मादित्वादर्ण ॥ तस्मिन् समाने चतुष्पत्तुल्येपि
यो यौ राम लक्ष्मणौ प्रीत्या दंदं बभूवतुः ॥ तथा भरत शत्रुघ्नौ प्रीत्या दंदं दौ द्वौ साहचर्येणाभिय
क्तौ बभूवतुः दंदं रहस्यमया वचनमुत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिभिरभिव्यक्ता ये निपा
तः क्वचित् कस्यचित् स्नेहो नातिरिच्यत इति भावः ॥ ४२ ॥ तेषां चतुष्पत्तुल्ये दयोर्द
समानेपि हि सौ भ्रात्रे यद्यौ यौ राम लक्ष्मणौ ॥ तथा भरत शत्रुघ्नौ प्रीत्या दंदं बभूवतुः ॥ ४२ ॥
तेषां दयोर्दयोरैक्यं विनिर्देन कदाचन ॥ यथा वायुविभावस्योर्यथा वातवज्जोरिव चंद्रस
योराम लक्ष्मणयोर्भरत शत्रुघ्नयोश्चेत्यर्थः ॥ वा वायुविभावस्योर्यथा वातवज्जोरिव चंद्रस
मुद्रयोरिव च ऐक्यं ऐकमस्य कदाचन न विनिर्दे ॥ एककार्यत्वं समानमुखः खल्वेव क्रमान
मुखः खल्वेव क्रमा उपमादया ह्यस्य ते सहज सहकारि हिवहेर्वायुः ॥ चंद्रधौ वर्धते सिं
धुः तत्क्षये क्षीयत इति ॥ ४३ ॥ ॥

सर्ग. १०

सु

53

राम
२९